

О ПОЈМУ ПРАВА

Приликом састављања плана рада Секције Удружења универзитетских наставника на нашем факултету за школску 1962/63 годину нарочито је била наглашена потреба, која је истицана и раније у разним приликама и на разним местима: да се у раду Секције да што више места критичком расправљању основних научних питања. У остварењу тога плана Секција је одржала дискусione састанке 5 и 22 априла и 10 и 24 маја 1963 на којима је расправљано о појму права на основу теза које је поднео доцент др. Стеван К. Врачар.

Учесници у дискусијама узимали су реч и по више пута или су стављали примедбе полемичког карактера. Сходно претходном договору учесници су сами редиговали и приредили стенограм за објављивање у виду једног иступања. Прилози дискусији овде се објављују хронолошким редом.

Др. Стеван К. Врачар: ПОЈАМ ПРАВА СА СТАНОВИШТА ТЕОРИЈЕ И ПОЗИТИВНОПРАВНИХ ДИСЦИПЛИНА (Тезе за дискусију). - I. Проучавајући феномен права, две основне групе научних дисциплина — а) опште или апстрактне и б) посебне или конкретне које су или позитивноправне или историјскоправне — показују своје садржинске и методске особности, поред осталог, у погледу конструисања и коришћења својих најважнијих појмова, тј. појма права, појма позитивног права и појма одређеног дела позитивног права („гране“ или „исечка“ права). Ти појмови, а пре свега сам појам права, могу се осветљавати са два становишта која одговарају карактеру поменутих двеју група правних дисциплина. Пошто се користи у свим правним дисциплинама, појам права може и треба да буде упоређиван, провераван и критички оцењиван на основу резултата не само општих, теоретских дисциплина него и посебних, првенствено позитивноправних дисциплина. Тај појам представља основну и неизбежну додирну тачку интересовања свих научника — правника, па се увек очекује напор свих у постављању и решавању заједничких проблема. Међутим, чињенице показују да нема организованих настојања у том правцу, па је утолико потребније заједничко расправљање и размена мишљења о постављеној теми.

II. Право није статичан и једном заувек дат феномен; оно се мења сходно променама друштвено-економских формација, па и у њиховим оквирима. Сем тога, оно се израђује у зависности од конкретних услова датих средина и земаља. Право у целини и његови делови имају одређене садржинске и формалне карактеристике: оно може бити примитивно и веома развијено; може бити у процесу изградње или стабилно и уобичено; оно може бити на спонтан или организован начин створено, тј. обичајног или писаног облика; може бити представљено мноштвом правних аката, али и кодификовано, итд. Имајући пред собом дато право, позитивноправне дисциплине се сходно томе уобичавају, па дакле сама реалност права оп-

редељује у великој мери њихово стање и изглед, усмереност и резултате. Какав је објект проучавања таква су знања и појмови који треба да изразе постојећу правну стварност. Зато се мора полазити, на пример, и од правне стварности наше земље ако се постави питање какви су појмови у појединим позитивноправним дисциплинама, па и појам права уопште без кога се ни оне не могу замислити, који је и у њима нужно присутан.

III. Исторископравне дисциплине које су такође посебне и конкретне, усмеравају пажњу на прошлост и настоје да проучавањем постојећих података и споменика правне културе пруже што тачнију и потпунију представу о одређеним државама, правним системима, грамама права и правним установама. При том, оне морају полазити од неког утврђеног појма права који им служи као критеријум избора и оцене релевантног материјала али истовремено оне на драгоценом историском материјалу проверавају и могу проверавати тај појам. Ове дисциплине омогућују сагледавање историјата феномена права, законитости његовог настанка, мењања и развоја. Настојећи да проуче конкретне видове права у временски и просторно одређеним заједницама (глобалним друштвима), ове дисциплине постављају себи веома сличне задатке оним које имају позитивноправне дисциплине у проучавању права иако су, наравно, њихови методски поступци специфични. При том је нарочито значајно то да се тако долази до података неопходних за уопштавања која врши теорија државе и права, а пре свега приликом конструисања самог појма права. Тако се тај појам појављује као најапстрактнији израз историске и савремене egzистенцијелности права.

IV. Право новијег доба у највећем броју случајева представљено је низом писаних правних аката. Такво је и наше југословенско право. У таквим актима, прописима који се у њима налазе, дате су многобројне експлицитне или имплицитне дефиниције о разним институтима права који су само елементи неке гране права. Али, нема позитивноправних дефиниција којим би се одредило шта представља одређену грану права а још мање дефиниција самог позитивног права у целини. Самим тим очигледно је да се не даје ни општа дефиниција права, тј. не врши се „самодефинисање“ тоталитета права аналогно оном „самодефинисању“ које се може применити код правних института. Додуше, у историји је било таквих покушаја али и поред настојања да се фиксира нека дефиниција права у позитивноправном документу чак ни позитивноправне дисциплине нису дужне да просто репродукују постављене дефиниције, да некритички преузимају формулисане појмове а поготово овакве врсте. Следствено томе, позитивноправне дисциплине морају саме одредити у чему се састоји сопствена грана права, које су карактеристике те гране права а такође непосредно или посредно формулисати гледиште о позитивном праву у целини па и праву уопште. У ствари, тај задатак се решава конституисањем садржине свих и појединих правних дисциплина.

V. Позитивноправне дисциплине нису механички одраз временски, просторно, садржински и формално одређеног дела права. Оне су под утицајем филозофских и теоријских, социолошких политиколошких дисциплина, методолошких оријентација и опште културне атмосфере у којој настају. Оне могу бити и аналитичке и дескриптивне, чисто правно усмерене или прожете социолошким и политичким разматрањима. Од опште физиономије свих и појединих позитивноправних дисциплина зависи и то како ће се у њима третирају појам права као такав који је нужан и у свим оваквим разматрањима. Битно је утврдити да свака позитивноправна дисциплина представља само компоненту целокупне науке о држави и праву и да добија одговарајући печат, да није изолована и да није проста репродукција, идеална и потпуна слика о делу постојеће правне стварности.

VI. Целокупна наука о држави и праву односно све посебне конституисане правне дисциплине карактеришу се одређеним развојним тенден-

цијама и методологијом. Обично се сматра оправданим истицање разлика између немарксистичке (грађанске) науке и марксистички оријентисане науке. Свакако да има доста момената због којих се појављују одговарајуће разлике. Али, исто тако упадљиве су и разлике између разних метафизичких схватања по којима је право у основи вандруштвен феномен (на пример, природноправне теорије) и разних нормативистичких схватања по којима је право изразити пример постојања света специфичних феномена, света нормативности, као и разних фактицистичких и реалистичких схватања која настоје да истакну да је право само део дате друштвене стварности и то у емпириском виду њеног постојања. С обзиром на то услеђују и одговарајуће дефиниције права које су мање или више прецизно изражене и присутне не само у теориским него и позитивноправним дисциплинама. То се мора имати у виду када нас интересује како се третира појам права на подручју позитивноправних дисциплина.

VII. Ако се пође од тога да систематска дела и уџбеници приближно представљају конспект односне позитивноправне дисциплине, онда ће се најчешће приметити својеврсно дедуктивно извођење дефиниција. Наиме, најпре се просто констатује шта је право уопште, тј. даје се општа дефиниција, па се онда врши разликовање области права (на пример, јавно-приватно или унутрашње — међународно); најзад, у вези са овим одређује се шта представља односна грана права која је објект проучавања дотичне позитивноправне дисциплине. Такав поступак је по правилу крајње формулистички, упрошћен и конвенционалан. Зато и није чудно што се тада не испољавају никакве тешкоће и проблеми појмовног одређивања иначе веома сложених феномена. Оно што је најтеже тако се претвара у обичне констатације које су толико аподиктички постављене да остављају утисак пуне уверљивости али и стварне бесадржајности.

Ређе се сусрећу дела у којим се само даје дефиниција односне гране права, кратко и без неопходних анализа којим би се образложили, а такође су ретка и дела у којим нема настојања да се претходно утврди дефиниција сопствене гране права иако се у њима излаже материја одређене гране права.

VIII. Поред дедуктивног извођења дефиниције одређене гране права, често се сусрећу и настојања да се утврди специфичност појединих правних подручја. То се пре свега чини указивањем које друштвене односе регулише дата грана права (на пример, цивилисти) или пак на којој подлози она настаје, шта је узрок њеног постојања. Међутим, тада се обично не улази у проблем шта су уопште друштвени односи а посебно они на које се указује, још мање се поставља питање да ли право регулише баш друштвене односе (а не, рецимо, друштвене процесе) па се зато доказује оним што би требало да буде бар претходно објашњено. То је тражење критеријума за одређену грану права у тзв. предмету регулисања. Поред тога, понекад се прибегава или као основном или допунском критеријуму тзв. методу регулисања подразумевајући под тим форму или врсту правних норми које се користе, па и начин деловања органа и субјеката права. Исто тако постоји уврежено схватање да се, на пример, управно право може дефинисати првенствено путем одређивања појма и специфичности управног акта или управне делатности који карактеришу низ органа у склопу државне организације. Очигледно је да су ово различити путеви одређивања садржине односних грана права па самим тим и објекта који проучавају одговарајуће дисциплине.

IX. Карактеристично је да се у случају уставног права, које је у ствари увек најважније јер заузима централно место, скоро увек полази од тога да је неопходно утврдити појам устава и самим тим одредити и одговарајућу грану права. Дакле, овде се не осећа потреба за упозорењем на предмет и евентуално метод правног регулисања. Али је још карактеристичније то да се увек осећа и потреба за наглашавањем чињенице да

се устав може схватити у материјалном (садржинском) и формалном смислу, што само показује да се води рачуна о аспектима који се обично савсим занемарују кад је реч о другим гранама позитивног права. На ово треба подсетити управо зато што су све остале гране непосредно везане за уставно право и чак представљају неку врсту његове конкретизације. Треба упозорити да је то изузетно значајан симптом потребе да се не прилази једнострано у оцени шта је право уопште или нека грана као његов део. То је најбољи доказ да се у праву морају посматрати не само формални него и садржински па и фактички моменти.

X. Међутим, кад се извесна грана права опредељује на неки поменути или који други начин онда то не значи да је и кроз целокупно излагање садржине одговарајуће позитивноправне дисциплине заиста показано да се цела грана права своди само на оно што је постављеном дефиницијом назначено. Напротив, скоро без изузетка разматрају се и многе друге ствари које се саме по себи намећу, тј. укупност оних установа и инструмената, актера и односа, норми и чињеница који постоје као интегрални делови и показатељи дотичне гране права. Другим речима, поред и чак независно од дате формалне дефиниције, научници су упућени на изучавање свега онога што се у датом исечку правне стварности заиста налази. Захваљујући томе они воде рачуна, а нарочито уколико осећају потребу за комбиновањем правног са другим методама изучавања, о разним објективним и субјективним моментима, о томе да тзв. фактичко и правно нису метафизички изоловани него да се међусобно прожимају (на пример, у институту својине или у бићу кривичног дела, итд.). Самим тим настаје већа или мања противречност између полазних одредаба и онога што се касније разматра. Ово касније разматрање као нужно, ближе и тачније одражавање стварности постаје и мерило вредности унапред постављених дефиниција.

XI. Најупечатљивија је тенденција представника позитивноправних дисциплина да некритички полазе од неких уобичајених или најпростијих дефиниција појма права. Они их механички преносе на своје подручје, сматрајући ваљда да су опште теоретске дисциплине искључиво надлежне за решавање тога проблема. Иако је исувише добро познато какве су тешкоће у дефинисању права као таквог, па чак и то да постоји непрегледан низ дефиниција права, па и изричито истакнут скептизам у погледу могућности постављања једне научне дефиниције, најчешће се с поверењем или без размишљања преузимају неке најпопуларније дефиниције па се с њима стално оперише као несумњивим и дефинитивним научним резултатом. Разуме се, онда се може десити да због неуспеле дефиниције права произилази још мање успела дефиниција извесне гране права или неких института који су у њу уклопљени. Очигледно је да је при том реч о својеврсној инерцији и комотности у схватањима који су иначе страни сваком оном ко настоји да научно сазна стварност, а такви су управо и дотични научници на сопственом подручју.

Као најбоља потврда за ово може послужити чињеница да се најчешће сусреће оваква дефиниција: право је скуп норми или правила заштићених државном принудом. Међутим, то је колико елементарна толико и нејасна а што је најгоре нетачна и непотпуна дефиниција права. Уместо да је преузимају, специјалисти за позитивно право требало би да са свог становишта установе колика је њена вредност. Наравно, све ово важи и за случајеве када се просто преузимају неке метафизичке дефиниције, или неке нормативистичке па и неке наводно и једино исправне марксистичке дефиниције права (за које је карактеристично помињање воље или интереса владајуће класе и сл.), или неке фактицистичке дефиниције.

XII. Мора се констатовати да је претежан део представника правне науке, па и код нас, склон прихватању тзв. нормативистичке концепције

права. При том је нарочито занимљив својеврсни хибрид нормативизма и марксизма које настаје спајањем поставке да право представљају норме, и поставке да су те норме израз воље и интереса владајуће класе. Додуше, ваља разликовати доследни и „самоафирмирајући“ нормативизам од несвесног, често незграпног формулисаног и наивног нормативизма (на пример, совјетских па и неких наших писаца). Али се у сваком нормативизму наглашава да је право „скуп норми или правила заштићених државном принудом“ што показује: а) да се поистовећује појам права с појмом правне норме, с том разликом што се норма проглашава правом путем граматичке конструкције, тј. узимањем у множини уместо јединице; б) што је још горе, сам појам правне норме или се уопште не разматра или се своди на недоказане и необразложене а најчешће таутологишким погрешно формулисане констатације (типично: „Правна норма је правило о понашању људи које штити држава“). Дакле, узима се као познато баш оно што је сасвим неодређено и што је, треба нагласити, заиста тешко дефинисати. Поставља се врло просто питање: шта под правном нормом подразумевају прави нормативисти, а шта недоследни нормативисти свих врста? Ако схватају норму на исти начин, онда то значи да имају истоветну концепцију права, а ако хоће да се у основи разликују морају на потпуно различит начин схватати тај основни појам. Јер, као што се зна, норма се може схватати као логичка категорија, али и као реална правилност у понашањима људи.

XIII. Констатујући постојање ове независне ситуације, међутим, треба нагласити да је она најбољи знак врло великих тешкоћа у конструисању научне дефиниције права као полазне тачке свих правних дисциплина. У ствари, феномен права је толико сложен, састављен од низа елемената, толико многостран, да се мора дати сложена дефиниција. Право се не може свести на правне норме јер га сачињавају и низ других елемената који нису ништа друго до оно што се у науци обележава као низ субјеката права, правних аката, правних односа, правних чињеница и сл. Само се тиме може објаснити низ парадокса правне науке, као на пример: а) да се у теорији права и поред дефиниције права као „скупа норми“ разматрају и остали елементи права, па чак се при том каже да је норма један од најважнијих елемената права, а то значи да има и других; б) да се у позитивноправним дисциплинама и поред декларације да се извесна грана права састоји из некаких норми, у ствари разматрају далеко више остали елементи права; в) да и поред изјашњења за нормативистичку концепцију права представници позитивноправних дисциплина обиљем материјала у ствари афирмирају фактистичку концепцију права која је антипод прве, итд. У свему томе налази се доказ о потреби превазилажења једностраности и уских хоризоната нормативизма који је само привидно оправдан, а у ствари методолошки погрешан.

XIV. Научна дефиниција права мора се конструисати на синтетички начин, тј. обухватањем свих елемената и истицањем битних обележја овог изванредно сложеног и историски променљивог феномена. Она мора, другим речима, показати његову структуралну и функционалну страну. У немогућности да на овом месту образложим дефиницију која по мом мишљењу далеко више одговара стварности него уобичајене дефиниције а посебно нормативистичке, предлажем следећу формулацију. Право је специфичан нормативни поредак који служи као форма политичког конституисања глобалног друштва и истовремено или као израз доминације одређене класе (у класном друштву) или као израз координације група и појединаца (у бескласном друштву). Претпоставке постојања таквог поретка свде се на одређено мноштво субјеката чија се ситуација и политичка понашања регулишу својеврсним нормама садржаним у посебној категорији аката услед чега настају одговарајући односи између субјеката када се конкретно повезују укључивањем у основне друштвене процесе. При томе, неопходан механизам заштите овог специфичног нормативног поретка налази се

у држави. Према томе, мора се дати обухватна одредба у којој се истичу односни елементи, њихова узајамна повезаност и међусобно условљавање, тако да ни један сам по себи нити може постојати нити представљати право. То нарочито важи за правне норме које се могу схватити само у вези с осталим исто тако важним елементима права. Зато они који право дефинишу као укупност правних норми имају основа да то чине исто толико колико они који би дефинисали право као скуп правних аката, или скуп правних односа или скуп правних понашања људи, итд.

Исто тако, у наведеној одредби указује се на историски променљивост и функцију права као специфичног нормативног поретка.

XV. Потреба за једном синтетичком дефиницијом права којом би се превазишла разна једнострана схватања проистиче, поред осталог, и из чињенице да она мора одговарати низу посебних дисциплина. Као општа дефиниција она мора бити довољно широка тако да је све дисциплине подједнако могу користити, па и показати њену заснованост на сопственој материји. Ако се израђује општи појам права, онда он то може бити само под условом да ниједна грана права не покаже његову неприкладност. Али то не значи да одређене гране због свога места и значаја не могу пружити непосреднију и пунију потврду него неке друге (на пример, познато је да увек неке важније гране унутрашњег права служе више као критеријум постављене дефиниције него међународно право које је иначе специфично, итд.). Оваква дефиниција, наравно, може се с више разлога користити као полазна тачка анализе и одређивања посебних карактеристика ове или оне гране права, па и појединих значајнијих правних института, него дефиниције које су једностране или сувише уопштене и зато скоро лишене одређене садржине.

XVI. Када говоримо о изградњи и коришћењу општег појма права, онда морамо стално имати у виду да се до таквог појма може доћи индуктивним путем, посматрањем и анализом обиља конкретних правних феномена. Само тада он може бити мисаони одраз стварности а не спекулативна конструкција. Према томе, баш позитивноправне дисциплине имају могућности да на бази неопходног материјала којим располажу конструишу појмове о одређеним институтима, о сопственој грани права, па самим тим да створе сопствену призму посматрања датог позитивног права у целини па и феномена права уопште. Самим тим специјалисти за поједине гране права дужни су да самостално и са сигурношћу, коју пружа претходно изведена анализа, поставе своје појмове а не да се задовоље оним што пружају теориске дисциплине. Такви напори и доприноси дају драгоцену помоћ и теоретичарима.

XVII. Ако је право динамичан феномен и објективно условљен целокупном друштвеном структуром, а пре свега економском која га стварно детерминише, онда се намеће потреба проучавања његових садржинских и формалних карактеристика у социјалистичком друштву, јер с изградњом социјалистичке друштвене структуре настају свакако најзначајнији преображаји самог права. У вези с тим подједнако је неопходно имати јасне представе о појму права, о битним обележјима која има феномен права, али и водити рачуна о новим тенденцијама у развоју права, одржавању старих и стварању нових грана и института. Баш због сложености правног система у социјализму, због објективних и субјективних противречности, због својеврсних идејних струјања, итд., посебан значај добијају теориска разматрања и позитивноправне анализе постојеће стварности. У таквим околностима сразмерно појачаним тешкоћама које искрсавају пред науку морају се улагати одговарајући напори у правцу проверавања старих знања и категорија, и постигати нова сазнања ослобођена или бар релативно слободна од притиска традиционалних погледа, али и наивних, идеологизираних, често дневнополитичких концепција, које понекад теже да надвладају објективни научни приступ и анализу.

Др. Стеван К. Врачар: ГЛАВНИ МОМЕНТИ У ТЕЗАМА ЗА ДИСКУСИЈУ О ПОЈМУ ПРАВА. — Узимајући први реч, желим само да укажем на главне моменте достављених вам теза јер нема потребе да их сада усмено репродукујем или даље развијам и допуњујем.

Основни задатак теза своди се на то да послуже као полазна тачка и основа расправљања о једној веома широкој и свакако најтежој теми правне науке. Баш због тога морало се приступити њиховом формулисању на што је могуће адекватнији начин, али имајући у виду и чињеницу да никакве тезе нису у стању и да не треба да постављају круте оквире дискусији. Зато сам и настојао да назначим неке важније проблеме али тако да се колико-толико изразе и разлози за покретање тих проблема уопште и моји ставови посебно. Разуме се да је прихватање таквог задатка скопчано с многим тешкоћама па чак и са извесним ризиком који би изостао да сам био у стању да за ову прилику припремим довољно исцрпан и документован реферат. Наравно, мора се рачунати с различитим схватањима не само захваћених проблема него и са непостојањем јединственог става да се на овакав начин прилази њиховом разматрању. Можда се некоме чини неприкладним само постављање назначене тематике односно инсистирање на заједничком расправљању о појму права специјалиста за различите научне дисциплине; можда је неко стекао утисак да тезе укажу на сувише широк проблема и зато недовољно оријентишу заинтересоване на оно што је најбитније; можда је неко, напротив, дошао до закључка да је покренуто мало проблема или бар недовољно оних о којима се може и о којима заиста треба дискутовати, итд. Сигурно је, међутим, да је свако могао сагледати скоро непоместиве тешкоће у покушају да се на овакав начин постављају нови проблеми или бар да се избегне неко банално, исувише познато приступање стварима.

Да би се избегли бар неки непотребни неспоразуми, молим да се моја улога у спремању теза и ово образложење схвате само као улога једног од учесника у дискусији. Настојао сам и желим да покренем нека питања, да извесним идејама подстакнем друге на размишљање, па и критичко реаговање. Иако те идеје нису плод тренутне инспирације него релативно дугог бављења односно проблематиком, изнео сам их без великих претензија — као, уосталом, што тако може чинити сваки учесник у разговору. Познато је да овакво третирање баш својом непосредношћу може бити и корисно и занимљиво и да чак може показати нешто што се готово и не може дојавити у књигама, студијама и чланцима. Наиме, иако у разговору нико не може да предочи своје ставове са оном заснованостју и формалном развијеностју какву имају у научним радовима, несумњиво је и добро познато да се баш у оваквим приликама најлакше и најбоље изражавају погледи на право уопште.

У садржини ових теза главно место заузима неколико питања која треба нарочито имати у виду и, евентуално, ставити у средиште наших разматрања.

Први момент јесте покушај критичког посматрања нормативистичког схватања права. Нормативизам је, нарочито између два светска рата, био представљен не само низом својих доследних протагониста на челу с Келзоном, него још бројнијим присталицама разних варијаната ублаженог нормативизма. Овај правац снажно се осећао и у позитивноправним дисциплинама и раније а и сада у низу земаља. Не улазећи у анализу његових друштвених и гносеолошких корена, можемо само констатовати да је баш тај правац посебно заслужан у погледу наглашавања неких битних специфичности права, односно света правних норми. Нормативизам је обратио сву пажњу на нормативну страну права и у том смислу постигао резултате који свакако спадају у највиша достигнућа правне науке уопште и који остају као њена крупна тековина. Али, баш због овакве једностраности уследиле су и ограничености и слабости нормативистичког схватања права. Карактеристичан је парадокс да су те слабости утолико веће уколико је

нормативизам доследнији и обратно. Услед тога могло би се рећи да у разним варијантама ублаженог и чак неодређеног нормативизма настају битне слабости једног схватања права карактеристичног по томе што је поставку о идентичности феномена права и феномена правних норми претворило у апсолутну догму, а у теоријама правих протагониста нормативизма свет правних норми је представљен као засебан свет, свет феномена који има потпуно самосталну егзистенцију. И поред тога што се у оквиру тврдње да се право састоји искључиво из правних норми сусрећу веома различита објашњења самог феномена правне норме, намеће се закључак да увек имамо пред собом само варијанте једног схватања које стално полази од догме истоветности права и правних норми и стално се враћа тој догми. Мени се чини да се управо ту налази зачарани круг у коме се креће ово схватање права и да би требало размишљати о потреби да се из тога круга изиђе. Правне норме су, по мом мишљењу, само један између осталих елемената права. Оне на известан начин заузимају посебно истакнуто место у структури права па и није чудно што првенствено падају у очи приликом посматрања феномена права и настојања да се исти схвати и објасни. А када се зна колики је утицај устаљених навика у прилажењу и објашњавању феномена права онда се може добити одговор на питање одакле потиче поменути догма. Додуше, овде треба нагласити и утицај чињенице да је скуп правних норми мисаона и рационална творевина која својим постојањем и функционисањем у друштвеном животу има својство да се отуђује, да се правне норме укључују у процес алијенације заједно са низом других друштвених творевина. Алијенација правних норми је толико изражена да се баш у вези с њима појављује својеврсни фетишизам и митологија, коју свесно или несвесно потхрањује нормативистичко схватање баш тиме што тврди да су правне норме не само једини елемент права него и потпуно истоветне с оним што се правом назива. Мени изгледа да наука треба да превазиђе ову догму посматрањем правних норми у склопу једног специфичног инструмента који и јесте право.

Други момент састоји се у наглашавању потребе повезивања општих и посебних (конкретних) дисциплина баш приликом истраживања феномена права. Ове две групе дисциплина треба да се међусобно коригују и проверавају. Иако је по природи ствари одређивање појма права задатак теорије, ни позитивне ни исторископравне дисциплине не могу и не треба да буду индиферентне у решавању овог основног проблема. У посматрању права и једна и друга група дисциплина има нека преимућства али и недостатке. Теорија као апстрактна и општа дисциплина конструише појам права узимајући у обзир целокупну историску и садашњу праксу постојања државе и права; она се труди да уочи битно и да занемари појединости одређених државноправних поредака. Тако се једино и може дати општи појам права. На жалост, при том се може доспети до голих конструкција, спекулација и метафизичких, сасвим нереалних појмова и поставки. Историја правне, политичке и философске мисли показује низ упечатљивих примера баш таквог схватања права. С друге стране, посебне дисциплине имају ближи увид у стварност и конкретни правни живот, али зато падају у опасност да изгубе представу о целини и суштинским и заједничким обележјима права у свим грамама и установама. Већ због тога треба користити позитивне могућности и првих и других дисциплина, али и избегавати њихове органске слабости. Оно што се готово без изузетка занемарује јесте настојање специјалиста за посебне дисциплине да на основу непосредног посматрања чињеница правног живота створе општу представу о праву или бар да критички процене ону представу коју им пружају опште дисциплине — наравно не преузимајући у целини задатке теорије. Од тога би имале користи не само посебне него и опште дисциплине. Израђен заједничким напором појам права би био солидније заснован.

Трећи момент је у ствари сугестија да се усмере напори у правцу синтетичког одређивања појма права. Треба поћи од тога да је право феномен

састављен од низа многоврских елемената па је, вероватно, најисправније водити рачуна о разним елементима који се повезују у извесно јединство. Ако је неопходно утврђивање општег појма права који одговара стварности и у којем се изражава сва сложеност и многостраност права — онда се намеће такав појам у коме не би био наглашен само неки од елемената или страна права. То није лако и зато није чудно што су у развоју науке постепено и све потпуније уочавани и истицани поједини елементи права, а често и у виду изразитих претеривања. Нормативизам одлази у крајности само зато што једну страну прецењује и занемарује неке друге стране и елементе, као што и разна фактицистичка схватања чине исту погрешку претеривањем и погрешним оцењивањем фактичких односа међу људима. Следствено томе, ваља водити рачуна о доприносима и разних теорија и повезивању њихових позитивних резултата. Није ни потребно наглашавати да се засада и у догледно време могу само изражавати жеље и наговештаји оне синтезе која ће уследити самим развојем правне науке. Ако су постигнути максимални домети у појединим правцима, као што изгледа да јесу, онда се даљи кораци морају налазити у синтезама.

Четврти момент односи се на питање марксизма у правној науци. Нећу рећи ништа ново ако подсетим на чињеницу да је марксизам знатно више постигао у философији, политичкој економији и социологији него у правној науци. У ствари, оснивачи марксизма су дали богатство идеја, методолошких упутстава и поставки, али је све то још увек недовољно афирмисано. Разне околности су изазвале то да је марксистичка методологија више ствар добрих жеља него успешних реализација. Иако је било раније, а има и сада значајних покушаја и корисних резултата, у социјалистичким земљама пре свега, остаје утисак да марксизам није достигао онај степен разрађености у области правне науке какав су достигли други методолошки правци и теоретски системи иако су објективно далеко мањих домаћаја и могућности да научно, целовито и доследно објасне феномен права.

Ето то су моменти који су нарочито истакнути, иако не на једном месту него се провлаче кроз садржину свих теза, а све у циљу покретања једног колико старог толико и актуелног питања — *шта је право?*

Др. Андрија Гамс: ПРАВНА НОРМА НИЈЕ ПРАВИЛО ПОНАШАЊА НЕГО РЕГУЛАТОР ДУБЉИХ ДРУШТВЕНИХ ОДНОСА. — ПОЈАМ НОРМАТИВИЗМА. — 1. Ова дискусија је у основи корисна, као свака измена мишљења међу стручњацима о једном лепом и важном теоријском питању. С друге стране, изгледа ми да ова дискусија неће, или не може, дати оне резултате који се од ње очекују. Платформа за дискусију је сувише широка. Реферат друга Врачара који чини ту платформу обухвата велики број питања од којих би свако појединачно могло бити предмет опширне дискусије. И сама дефиниција права коју друг Врачар предлаже пре је дескрипција него дефиниција (има и других примера у овој дискусији да се место дефиниција дају дескрипције уместо да се ове евентуално дају уз дефиницију). Она и сама садржи богатство елемената који подстичу на дискусију. Затим, у самој дискусији често се полази од почетка, не узима се у обзир чак ни наша литература о појединим питањима о којима се овде дискутује.

2. Ја ћу поћи од најопштије дефиниције права. Ако је дефиниција најопштија, она мора да буде и најапстрактнија, тј. мора да садржи оне одлике које су заједничке свим правним појавама. Таква дефиниција би гласила: право је норма, санкционисана организовано принудном силом државе, која регулише одређени круг друштвених односа. Разуме се, уколико је у друштвеним наукама једна дефиниција општија и апстрактнија, утолико више има опасности да она буде нетачна. Друштвене појаве су сувише сложене и разноврсне да би се из њих могле издвојити сасвим

јасне и одређене карактерне црте. Стога ћемо, уколико је то могуће у току једне дискусије, настојати да мало више разјаснимо елементе горње дефиниције.

3. Из горње дефиниције се најпре види да је право једна врста норми. Са тога гледишта горња дефиниција је ужа од још општије дефиниције норме. Специфична разлика правне норме је у томе што њену санкцију остварује држава путем своје организоване силе. Но та специфична разлика је истовремено основна одлика правне норме. Несумњиво је да нема права без организоване државне силе. Друго је питање каква мора да буде та организована државна сила. Она се међа не само у временском посматрању права, тј. историјски, већ и просторно посматрано у разним друштвеним системима. Различит је карактер и интензитет те државне силе. О томе ћу касније још мало говорити. Тип и интензитет санкције у великој мери одлучује о природи и карактеру одређене правне норме. Она може да дејствује и посредно. Друго је питање докле може ићи та посредност. Уосталом то питање, понекад увиђено у друга питања, покренуто је и у овој дискусији: да ли норме самоуправних органа, ситнија тзв. „техничка“ правила у регулисању свакодневних односа, регулисања здравствене заштите, спровођења урбанистичких, агротехничких мера, мера за обезбеђење саобраћаја, реда и рада у неком друштвеном организму, итд. — представљају правне норме или не. Но у сва та питања не треба улазити при давању опште дефиниције права. Извесно је да и посредно регулисање једног друштвеног односа правном нормом представља и саму правну норму. Која је ту граница и каква је она — заиста не би требало да буде предмет ове дискусије.

4. У вези с тим питањем указаћу на једну околност на коју сам већ често указивао у својим другим написима, на „одумирање“ државе. Одумирање државе и права никако не значи да одједном нестаје организоване државне санкције, да се функција државе као извора и заштитника права преноси аутоматски на неку другу друштвену организацију. Одумирање државе је постепени процес, условљен постепеним превазилажењем друштвених супротности. То није неки актуелни правнополитички постулат него процес који има историјску перспективу. Одумирање државе значи да слаби класни карактер и уопште принудни карактер у санкцији права и да се кроз разноврсне форме постепено преносе неки друштвени односи из области принудног, правног регулисања у област регулисања општедруштвених, моралних норми чији су носиоци непринудне, рецимо самоуправне, друштвене организације. При томе већ данас имамо много прелазних облика: на пример, радна организација доноси своја правила која можда нису правна али оквире им још и данас дају правни прописи.

5. Тиме смо одговорили и на онај део дискусије који додирује често расправљано питање: постоји ли право и у бескласном друштву. Несумњиво је да постоји. Одржавање класне владавине је свакако основна и најважнија функција права, или, другачије формулисано, право је најважнији инструмент класне владавине (иако не једини, и остали облици идеологије су првенствено инструмент класне владавине). Но није то једина функција права. Право штити не само интересе владајуће класе већ и она друштвена стања која су у интересу свих класа, читавог друштва. Та стања су понекад статична, компромисна стања у класној борби али су понекад таква да постоје мимо класних односа, на пример, заштита друштва од самовоље појединаца кроз неке кривичне прописе, борба друштва против природне стихије и организовање друштва у ту сврху кроз правне норме, итд. Ова друга функција ће постојати и у бескласном друштву све донде док друштвене супротности не буду до те мере превазиђене да ће бити сувишна принудна организација друштва у виду државе. Наиме, не треба мислити да ће престанком класних супротности престати и све друге супротности у друштву. Супротности између нижег и сложенијег, између умног и телесног

рада, супротности између појединачног и општег интереса, између потреба и могућности њиховог задовољења, сукоби између ужих и ширих колектива, између разних интересних група које додуше немају класни карактер али које ипак потичу из постојећих супротности у друштву, — наметаће постојање права у тзв. прелазном периоду (о томе сам више говорио у свом раду „О својини“, *Наша стварност*, бр. 3—5/1963). Дакле, уколико слаби класни карактер права, утолико слаби и јачина санкције. У историји права видимо да су најјаче биле увек оне санкције које су штитиле класне интересе владајуће класе. У сталешким државама пре капитализма класна подвојеност је била институциона бар у праву. Свакако, потискивање и нестанак класног карактера права и слабљење принуде већ значи у извесном смислу „одумирање“. У вези с тим процесом потискују се извесне гране класичног јавног права (на пример, неке области и институције државног и кривичног права) и друге гране које управо имају за циљ заштиту социјално слабих и угрожених јављају се већ у буржоаским друштвима (без обзира на мотиве таквих прописа) а још више у друштвима која свесно изграђују социјализам.

6. Једно друго питање у вези са принудном државном санкцијом је питање какав је карактер те санкције. Прво, шта погађа санкција, а друго, ко и како покреће санкцију. Одговор на ова питања повлачи собом разликовање права на две велике гране: на јавно и приватно. Јавно-правна санкција погађа непосредно личност особе којој санкција намеће обавезу (на пример, у кривичном и административном праву), а у имовинском праву санкција не погађа непосредно обавезно лице него његову имовину, скуп његових економских добара. У јавном праву санкција се примењује аутоматски чим је право повређено. У имовинском праву и у породичном праву што се некад звало приватно право) санкција се не покреће „аутоматски“ чим је право повређено већ само на захтев повређеног лица, тј. лица у чију корист је санкција предвиђена. (Додуше то разликовање је више формално, оно извире из различитости предмета, тј. друштвених односа које ове гране права регулишу).

7. У вези са горњим намеће се друго једно питање: ко доноси правна правила и ко је носилац санкције, како се оне извршавају. Ово је једно вишеструко сложено питање. Оно има свој историјски, социолошки и правнодогматски вид. Прво питање се још може и формулисати: ко је материјални извор права. Ако кажемо, то је „воља владајуће класе“ — само смо паравразирали питање и одложили одговор. Но у оквирима ове дискусије заиста не треба улазити у тај одговор, иако од њега у великој мери зависи коју конкретну садржину ћемо дати горњој сасвим апстрактној дефиницији. Рећи ћемо само да је одговор различит не само у историјском посматрању појаве него и у зависности до степена друштвеног развоја, од основног економског система и у вези с тим од односа класних снага, као и од многих често испреплетаних друштвених чинилаца у који свакако спада и традиција. И одговор на друго питање — како се остварује санкција, зависи од тих чинилаца. Он зависи од економског и општег културног развоја друштва, од развијености и сложености права, и најзад од функције права у одређеном друштву, о чему је већ било нешто говора. Технички механизам сазнања права и реаговања на норму такође је посебно питање, и не спада у општу дефиницију права.

8. Задржаћемо се мало на другом елементу горње дефиниције: „одређени круг друштвених односа“ који право регулише. Ово је најслабије место дефиниције јер рећи да је то „одређен“ круг јесте сасвим неодређено. То морамо мало детаљније објаснити (а описе је, на жалост, неприкладно унети у опште дефиниције). Могло би се рећи да је то онај круг друштвених односа у којима сукоб има такав интензитет да онај друштвени фактор који доноси правна правила сматра потребним и целисходним да се они подводе под правно регулисање. Према томе могли бисмо дати једну мање сажету али можда тачнију дефиницију права: право је норма, санк-

ционисана принудном силом државе која регулише оне друштвене односе у којима је сукоб интереса тако интензиван да онај друштвени чинилац који доноси правне норме сматра да их треба регулисати таквим нормама.

Ми смо овде узели једног субјективног чиниоца — законодавца. У ствари, неке гране права по објективном току предмета свога регулисања намећу потребу да се он регулише. На пример, кретање робе нужно ствара извесне друштвене односе (који су увек истовремено и извесни сукоби интереса, али сукоби тзв. „приватних интереса“, макар и у оквиру једне класе) које законодавац пре или после мора регулисати правним нормама. На крају крајева горе наведени субјективни чинилац: „воља законодавца“, „воља владајуће класе“, увек има своје објективне изазиваче, покретаче у нужно датим економским односима, у тзв. „објективном бићу“ друштва, — у томе је управо и једна од основних поставки марксизма.

9. Нагласио би једну особину горње дефиниције која можда на први поглед не пада уочи а веома је значајна. У горњој дефиницији није речено да је право „норма која одређује понашање људи“. Она није „правило понашање“ него норма која регулише „друштвени однос“. Реч је о односу међу људима у друштву а не о њиховом понашању као појединаца или групе. Ако би се право дефинисало као понашање људи, то би се евентуално могло односити на јавно право, иако је и овде тешко говорити о понашању „државе“, „комуне“ или друге друштвене организације које ствара типичне друштвене односе и кроз које се испољава управо оно што је „друштвено“ у вези са човеком као појединцем. Но у имовинском праву таква дефиниција никако не би могла да опстане, чак иако би се та дефиниција схватила само формалистички. У имовинском праву „не понашају се“ људи, штавише, њихово понашање је најчешће неважно. Како може да „се понаша“, на пример, једно правно лице, рецимо једно акционарско друштво које има акционаре широм целог света и који уопште не знају за органе правног лица. Заступљени се „не понаша“ него „заступник“, он изјављује вољу, он склапа послове а његово „понашање“ се одражава не на личности заступљеног него на његовој имовини. Нарочито се то јасно види када је заступљено лице малолетно, дете које се тек родило или умно болесно лице које уопште није свесно свога понашања а још мање понашања заступника. Или, када се одсутном наследнику за кога се уопште не зна где се налази поставља старалац. Или када ветар на суседово имање нанесе плодове с дрвећа настаје тзв. правни однос суседства, иако учесници у том односу нису тога ни свесни, нису се уопште „понашали“. Неко ће рећи да су заступништво, правно лице, наведени суседски однос или неки други однос неоснованог обогаћења изузеци. Но ко познаје суштину имовинског права, не може то да прихвати. У грађанском праву не понашају се појединци него „се крећу“ имовине, скупови економских добара која су робе, стварају се нужни, стереотипни односи међу тим имовинама, скуповима роба. У њима се стално изједначају актива и пасива, дугови и потраживања. Истина, те имовине, чак и кад припадају правним лицима, присвајају у крајњој линији појединци. Но већ је Маркс уочио да у грађанском праву појединац, човек као „лице“ представља само апстракцију, „маску“, чија је улога да буде „персонификована прометна вредност“ — како је то Маркс једном рекао. Та апстракција нам само помаже да схватимо и систематски уобличимо и кретање робе односно скупа робе у чијем средишту стоји појединац као апстрактан субјект. Чак и она област грађанског права у којој на први поглед изгледа да се субјект права „понаша“ представља у суштини однос међу имовинама а не понашање појединаца. Радње лица којима се штета проузрокује не индивидуализују се, њихова кривица се такође не индивидуализује као у кривичном праву него се типизира, посматра се као један „стандард“, један просечан друштвени однос на основу кога се успоставља порушена имовинска равнотежа. То је још више случај тзв. објективне одговорности при којој се уопште не узима у обзир кривица у накнади штете. (Подробније о томе сам писао у свом чланку „Грађанско-

правна норма — критика Келзеновог схватања о норми са гледишта грађанског права“, Архив, бр. 1/1959.)

10. Најважнији момент у нашој горњој дефиницији права јесте да оно не регулише понашање људи него разне друштвене односе, и она има не само теоријски значај. Она у неку руку представља извесну брану од нормативистичких дефиниција права. Наиме, нормативистичке дефиниције нарочито истичу да је право „правило понашања“. То је било изричито наглашено, на пример, у фамозној дефиницији права совјетског правника Вишинског. Насупрот њему, ранији совјетски теоретичари правилно схватају Марксове и Енгелсове мисли које су они нарочито наглашавали у својим анализама кретања робе и имовинског права као његове надгледне — истицали су да право регулише не „понашање људи“ него одређене друштвене односе (неки од њих, на пример, чувени Пашуканис је све друштвене односе које право регулише, па чак и само постојање права, свео на кретање робе. То схватање је, међутим, претерано а не одговара ни историјским чињеницама).

11. Овим бих прешао са неколико речи на појам нормативизма о чему се у овој дискусији много говорило. Чини ми се да многи дискусанти криво схватају тај појам. Многи избегавају да у дефиницији права истакну да је оно норма већ надугачко описују друштвене односе у које уноси управо оне елементе које једним погодним и традиционално прихваћеним изразом означавамо као норму. Не треба бежати од тврдње да је право норма. Оно не само да је норма већ у извесном смислу и за извесне историјске епохе најсавршенији тип норме. Није нормативизам када се право схвата као норма. Друкчије се оно не само да не може него ни не сме схватити. Нормативизам је криво схватање — типично за извесне епохе и стања друштва, на пример, за стаљинизам, да се нормама, „декретима“, пуким правним прописима може променити и стварност. (Случајеве нормативизма у блажој или јачој мери могли бисмо навести и у нашој правној пракси, на пример, последњих година у школству, у регулисању неких области друштвене својине кроз које провејава тврђење да ће својина „одумрети“ не само као право него уопште, у односима расподеле пре две-три године, итд. Но у то сада нећемо улазити). Нормативизам у крајњој линији води у идеализам или прагматизам, или из њих извире. Он је управо супротан марксизму чија је једна од основних поставки да право одражава објективне економске и остале друштвене односе а не обратно. Но то питање, заједно са питањем о тзв. узајамном, повратном дејству права као надградње на базу, не спада у ову дискусију о општој дефиницији права јер би нас далеко одвело. Наромативизам је питање стварања, доношења правних правила и њихове примене, питање да ли су она адекватна стварности коју треба да регулишу или нису а није питање дефиниције права (иако, као што сам рекао, извесне дефиниције, на пример, она о „правилу понашања“, иду на руку нормативизму).

Др. Борислав Т. Благојевић: НАЧЕЛНА ПИТАЊА ДЕФИНИЦИЈЕ ПРАВА И НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ЊЕГОВОГ РАЗВОЈА. — Покушаћу да кажем неколико речи само о ономе што сматрам да се креће у оквиру онога што називамо појмом права. Све остало — питање класификације, систематизације, поделе, историјског развоја, итд., служи само као материјал за одређивање појма права и могло би а и требало би да буде предмет једног другог нашег рада, дискусије или саветовања.

За мене је овде од првенственог значаја питање места и положаја права у вези са одређивањем дефиниције и појма права и његовим сагледавањем: где, шта, како, коме и чему. У том погледу, сматрам да феномен права није ни сложенији ни комплекснији у односу на читав низ других, праву више или мање сличних појава и правила живота. Не желим да потценим право већ бих желео да разумно одредимо праву меру.

Овде се поставља једно начелно питање: у којој је мери могуће дати једну изричну дефиницију права. Право није статичан и једном за увек дат појам, без обзира да ли је реч о праву као појму, праву као садржини или шта значи социологија права а шта правна социологија. Једно је садр-Тешко је одвојити и утврдити тачну границу између општих — апстрактних, и посебних — конкретних дисциплина. Увек се може дискутовати о томе шта значи, на пример филозофија права а шта правна филозофија или шта значи социологија права а шта правна социологија. Једно је садр-жинска наука а друго методологија. Али, као што је то у марксизму подвучено, методологија — ма колико она то била, у исти мах је и садржина. Стога је подвајање врло тешко учинити.

Тражење једне изричне дефиниције права која, ако тако може да се каже, има призвук апсолутне и искључиве делимитације води старој школи из које је сама потекла и нужно се враћа у једну одређену категорију — у апсолутни нормативизам.

Право, дакле, није статичан и једном за увек дат феномен. Право је творевина класног друштва и везано је за постојање тог друштва. Ја мислим да нас друг Кавран није ставио под сумњу да сматрамо да је ово наше друштво бескласно. Желео бих, кад дискутујемо овде, да будемо сигурни јесмо ли или нисмо бескласно друштво. Ми имамо Устав, имамо и Програм Партије. А то је нешто о чему морамо да водимо рачуна. Ми не можемо да изађемо из реалности нашег друштва а да не ризикујемо да га нерално ценимо и да пропустимо основни циљ — његово даље унапређивање.

Отуда се за мене ипак поставља питање: коме, чему, како, — кад је реч о тражењу једне такве, апсолутне, апстрактне дефиниције права. У том аспекту ја посматрам реакцију која се данас појављује на тзв. нормативизам који је вечан и трајан и који само добија нове облике. Нормативизам није настао са Келzenом. Келзен је у крајњој линији у великој мери копирао и развијао Јелинека и Лабанда. Мислим да овде није потребно да наведем да је једна социолошка школа (Јрлих, Хек, Милер и судија Мањо), поводећи се за ситуацијом у англосаксонском свету у коме углавном нема писаних текстова, отишла у другу крајност — у апсолутну негацију правне норме, покушавајући да англосаксонски систем пресади на европски континент. Било је таквих схватања и раније у оном старом сукобу о потреби кодификације. Међутим, ако се суштински погледа нормативизам баш тог раздобља, он јасно двоји, пре свега, постојање две основне категорије: *sein* и *sollen*. Не негирајући постојање прве, он се бави само овом другом.

Питање шта значи право и питање негирања апсолутног нормативизма долазе нарочито до изражаја када се посматра аспект сукоба мишљења који постоји између буржоаског права и буржоаских правника — теоретичара и правника из социјалистичких земаља о идеји законитости. У највећем броју радова објављених у буржоаском свету који додирују питање законитости, по правилу се негира постојање законитости у социјалистичком свету. С друге стране, ми се с правом питамо каква је то законитост где постоји *Maqna carta* а очигледно је да се *Habeas corpus* не примењује, као што је случај, на пример, у Енглеској где се противно *Habeas corpus*-у људи ноћу одводе у затвор.

У тој дискусији о формалној и материјалној законитости, чини ми се да се опет одражава идеја категорија или, рекао бих, идеја *positio principis*. Ми хоћемо по сваку цену да нађемо све те категорије, да све ставимо у те категорије, да помоћу категорија нађемо израз теоретских школа и да утврдимо у погледу чега постоји сагласност. С марксистичког становишта све су то правила понашања у друштву која се примењују на одређене друштвене односе, са одређеном санкцијом, штитећи их данас на врло компликоване облике и начине. Данас се, на пример, поставља питање у којој је мери изражена воља владајуће класе када је реч о аутономним нор-

мама. По марксистичком схватању, воља владајуће класе може да се изрази на различите начине: од општег до посебног, специјалног и конкретног начина изражавања. Данас у том погледу ситуација није тако једноставна као што је била некад, у Атини, на пример, када се путем непосредне демократије воља изражавала на тргу — на једном месту једна јединствена воља. Фикција формалне демократије или демократије посредног типа тражи читав низ нових доказа о постојању опште воље у циљу тражења сигурнијих и непосреднијих облика за остварење воље владајуће класе. И управо ти облици које ми данас имамо — кућни савети и збороби бирача — најјачи су облици остваривања воље владајуће класе у доношењу правних норми које су посредно или непосредно заштићене од стране државе а које постепено прерастају у „друштвене“, јер су и правне норме друштвене у смислу социјалне. С обзиром да друштво још увек не реагује аутоматски, потребно је да одржавамо поредак који постоји. С једне стране, то служи као фетишизам идеје општости заштите и, разуме се, свака држава се труди да прикаже своје право не само као израз воље већине него као израз свих. С друге стране, владајућа класа тражи данас ефектне начине владања кроз централне државне органе, уз овлашћење бирократије и органа да помоћу њих натура своју вољу која је диктирана или, обрнуто, увлачећи, као што је то случај код нас, огромне масе људи, свих оних који су стварно владајућа класа у остварење њених циљева и задатака кроз разне облике самоуправљања и на тај начин стварајући један нови систем кроз тзв. степенасту изградњу права (*formation par degré*).

На основу свега тога, мишљења сам, када је реч о праву, да је дефиниција по којој је право „скуп норми или правила заштићених државном принудом“ сувише уска и да се не може одржати. Али, питање дефиниције за нас није од битног значаја. Дефиниција је ствар изражавања и зависи од тога чему је намењена. Она може бити „методска“, „педагошка“, „популарна“, итд. За нас је битно питање поимања права (кажем поимања, а не појма, јер појам је апстрактна категорија а поимање конкретан живот). За нас је битно да будемо сагласни у погледу оних којима служи то право, и то не само сагласност у речима већ сагласност у своме ставу. За нас је битно да се конкретна правна дисциплина и конкретне институције у оквиру једне дисциплине посматрају кроз тај аспект, а њихова оцена врши с обзиром на друштвени развој. У том погледу поимање и примена права, правна наука, а специјално на факултетима, може много да допринесе.

Кад је реч о дефиницији права, сигурно је да има више и мање сложених дефиниција. Када је реч о поимању права, сви ми, не само текстуално него и начелно па, ако хоћете, и са свим апликацијама које чинимо, прихватамо дефиницију и поимање и само гледање на право као на инструмент владајуће класе, подложен утицајима аката воље. С те тачке посматрано постоје врло велики пропусти и ја управо постављам питање да ли смо то до краја спровели, остварили, применили у нашој концепцији а не само у декларацији, у целокупном нашем делу и у критичком осврту на теоретски поглед, на позитивноправно решење и на судску праксу. То је један нераздвојни круг. Без једног не може правилно да се оцени друго. Често може да нам се учини да је Уставом нешто погрешно регулисано а да у пракси то буде добро постављено, и обрнуто.

Ако не повежемо три основна центра — извора, појаве — у праву: теорију (основна схватања и принципе који владају), законодавство и судску праксу, можемо да дођемо до немогућих ситуација. А често нам се дешава да више пажње обраћамо на једно, на друго или на треће, да нема довољно координације, да нема довољно критичког осврта, не води се рачуна у којој мери правна норма, било од кога она потицала, обезбеђује стабилност, демократичност.

Пошао бих од онога о чему је друг Стојчевић говорио. Ми у друштву, историјски — данас и у будућности, — имамо одређене односе понашања и

одређена правила понашања. Постоје односи између људи односно материјализовани односи између имовина у кретању или у статичком понашању и извесна правила која те односе регулишу.

Историјски посматрано, постоји једна енциклопедијска номенклатура, да је тако назовемо, довољно уопштена или не, после које је дошло до формирања правних норми, или правног гледања на односе људи, или правног регулисања (по одређеним категоријама) — правног санкционисања различитог интензитета. И дошло се до онога што зовемо право, правна норма, правна санкција, правно гледање, правно посматрање, правна оцена. Дошло се до онога што зовемо морал, што зовемо економско посматрање, при чему није реч само о економском односу, него и о економској норми живота, економским законима, правним законима, итд. Долази и до низа других закона, обичајних, религиозних, итд., јер је сигурно да аспект гледања на исту појаву може да буде врло различит.

У нашој дискусији о овом проблему поставља се једно питање као претходно, питање које је то врста друштвених односа, под каквим условима је настала, између кога је настала, каква је санкција, какве су последице, како се мења, под чијим утицајем, да ли ближе или даље од наградње, базе, итд. На основу тога се поставља питање, кад говоримо о карактеру правних норми у почетној и даљим фазама изградње социјализма, па чак и у изграђеном социјалистичком друштву, да ли у овом разликовању треба да останемо при истим тим категоријама. Разуме се, то се питање поставља као априорно, филозофско питање, као извод једног индуктивног дијалектичког посматрања, истраживања по оним разним ситуацијама које животно постоје.

Поставља се питање: којим категоријама и којим критеријумима се ми служимо посматрајући све то што се код нас догађа. Постоје ли извесни заједнички критеријуми и да ли је то право или не-право. (Не „неправо“ у смислу у коме говори проф. Живановић већ „не-право“). Или је реч можда о нечем другом. Да ли у нашем друштву израста једна нова категорија односа, гледања на односе, санкција, понашања, људских односа, друштвених хуманих односа, без команде, без власти, без надзора, без државне силе или уз посредну примену силе.

Ја лично сам још давно био мишљења да код нас израста, поред класичних, досад постојећих односа, тај нови унутрашњи живот. Шта значе правилници привредних организација о давању станова, о одмору, о школовању деце, о стипендирању? А није реч само о ужим радним организацијама него и о ширим категоријама које такође стварају своје правилнике. Живот данас ствара нешто ново, суштински ново, социјалистичко, што више није додатак и прирепак (који је опет био класно осенчен и онда када су тзв. правне норме у једном класном друштву регулисале извесне тзв. опште и заједничке потребе и интересе, зато што је то био класни интерес).

То је једно од основних питања које, по мом мишљењу, треба да буде предмет ове наше дискусије. С друге стране, стичем утисак — и то не само у овој дискусији него и иначе, — да се ми на неки начин бојимо да ће право да изгуби свој обим а одатле вероватно и свој значај и улогу, ако поред права израста скуп друштвених норми које су, друштвено гледано, гледано у развоју друштва, квалитетније и вредније, које на неки начин рачунају са радним човеком, који још увек мора да гледа кроз државу и да кроз државу и њене органе штити себе и изграђује себе у класу, да би себе уништио, јер најпре мора да се изгради до максимума да би на крају уништио себе као владајућу класу, као класу уопште. Имам утисак да „правизирајући“ све то у многим нашим написима желимо да правом обухватамо сувише. Ако је тај нови сектор односа још увек право, он то не мора и даље да остане, не мора да буде право.

Ако је то тако, онда, приликом истраживања да ли има нових односа, чини ми се, полазимо од утврђене категорије тих односа које сада у

нашим условима регулишемо законом или неком другом нормом. Да ли то значи да идемо по критеријуму: воља владајуће класе изражена кроз државу, државну директиву, са одређеном санкцијом?

За мене се поставља као претходно питање, питање да ли треба да пођемо од извесних већ устаљених, стандаризованих, шематских, догматизованих тврђења или треба да мењамо критеријум прилажења стварима, да бисмо утврдили шта спада у право а шта у оно остало, да бисмо утврдили шта се то ново јавља код нас, што више није право него друштвени, друштвено-политички, друштвено-правни, пара-правни однос а у сваком случају не увек само правни однос. Да ли, знајући и осећајући да се јавља нешто ново, треба да останемо при старим категоријама, проширујући их, па тиме и проширујући сам појам права.

У томе има много новог, што ми каткада не видимо и не осећамо. Нарочито не осећамо као људи. Реч је о новим односима, а ова генерација ће то тешко да осети. Чак и ако неко буде прописао: то више није право него друштвена, социјалистичка норма, — на исти начин ћемо се према њој односити као што смо се односили и према онима које нису биле социјалистичке, које су биле првенствено моралне, религиозне и сл.

По мом мишљењу, о том претходном питању нећу да кажем да нисмо рашистили али свакако нисмо сагледали ствари. Имам такав утисак специјално у вези с предлогом у реферату друга Врачара а и у вези с дискусијом. Можда је лакше поступити на такав начин јер је традиционалније, дефиницију а да не мењамо њен назив. У ту категорију, која се зове право, и у коју можемо све то да сврстамо, да дамо њене карактеристике и њену дефиницију а да не мењамо њен став. У ту категорију, која се зове право, ми желимо да ставимо све ново што се јавља код нас и у социјализму, уопште, поново оформљујући и државу и владајућу класу и класну структуру, само да бисмо нашли елементе на основу којих ћемо то што више није то стрпати у ту категорију. Изгледа да је то нормално и да ће и ова и идућа генерација можда и даље тако радити. То је и најлакше и најзаштићеније и најкласичније и „најобјективније“. Јер, служимо се једним датим појмом а не успевамо да видимо да се у тој номенклатури појмова јављају нови људски односи који личе на право, који могу да буду заштићени од права, али који у суштини нису право него се зову друштвено-правни, пара-правни, друштвено-политички, друштвени односи. Не успевамо да видимо да се јавља једна нова категорија норми, правила, итд.

Ослобађање од тих и таквих схватања у суштини значи негирати бирократизма, а то иде врло тешко јер сви смо ми више или мање „бирократе“. Али, ако правници не постану тумачи, извршиоци и стараоци извршења и истицања друштвене вредности и оцене правних и тих других норми, доћи ће други људи — као што су они који се баве моралним, економским, обичајним и др. нормама, а има их читава маса. — који ће да се позабаве тим односима који су у суштини контрадикција права, негирање права. Ти односи, због тога што су још увек слаби, штите се правом али ће они у једном датом моменту израсти и негирати оно што је право штитило, оно што је право изражавало и што ће, разуме се, још доста дуго година изражавати.

Чини ми се да би смо о овим стварима могли више да говоримо односно, вулгарно речено, да будемо мање професионални у прилажењу тим проблемима.

Бранислава Јојић: ПОЈАМ ПРАВА КАО ОСНОВНИ ПОЈАМ У ТЕОРИЈИ ДРЖАВЕ И ПРАВА. — Хтела сам неколико речи да кажем о појму права, као основном појму теорије државе и права и значају тога појма за изучавање стварности која је предмет позитивних наука.

Сматрам да је нужно при одређивању појма права поћи од тога да је право поредак тесно везан за државну организацију јер правне норме регулишу одређене односе у друштву и понашања субјеката у оквиру тих односа а примену правних норми обезбеђује државна организација. Значи, право је поредак који садржи одређене елементе и егзистира у друштвеној заједници поред других друштвених поредака. Дефинисање права као једног од друштвених поредака са напред наведеним елементима указује нарочито на садржину права а из тога произилази и логичност дефиниције. Употреба термина поредак за означавање појма права има свој дубоки смисао.

У позитивноправним наукама још се изразитије уочава да је право поредак јер је предмет позитивноправних наука уже подручје друштвених односа регулисаних правним нормама. Сазнање које представља садржину позитивноправних наука очигледније илустрије нормативне и фактичке елементе које садржи државноправни поредак.

Садржина позитивноправних наука настаје као резултат научне анализе и оцене процеса стварања, тумачења и примене општих правних норми које регулишу одређене области друштвених односа. У данашњем друштву све већи број друштвених односа регулишу опште правне норме, без обзира на друштвеноекономско уређење, тако да је врло тешко одвојити правне од неправних односа, као и класификовати правне односе. У склопу многих друштвених процеса огледа се примена општих правних норми, тако да је активност и стваралаштво човека изражено као вршење правних овлашћења и испуњење обавеза субјекта права. Садржина позитивноправних наука открива процес стварања, тумачења и примене општих правних норми као јединствен друштвени процес. (Нема значаја чињеница што овај јединствени процес није изражен одређеним појмом ни у теорији државе и права ни у позитивноправним наукама.) Научна анализа овога процеса показује да опште норме уносе „у протокол већ постојеће чињенице“ и одређују активност којим људи треба да остваре одређене циљеве у друштву. То значи да се у процесу сазнања научна анализа не сме да ограничи само на тражење смисла правних норми из текстова правних аката ван стварности у којој се те норме примењују. Јер и у свакодневном животу субјекти који тумаче правне норме да би их применили сазнају њихово право значење уз помоћ одређених средстава на која им указује наука. Језичко тумачење текста норме је само једно од средстава које се користи, те ако се оно искључиво употреби не може дати резултате — као што ни инжењер са табака свога пројекта не би могао да извади ни грумен руде чија су налазишта у утроби земље.

Сложеност и динамика друштвеног живота данашњице условљава да органи који доносе опште правне норме све теже могу да нађу одговарајуће појмове да означе разноврсна својства субјеката и понашања која су предмет регулисања. Исто тако и правна наука низ нових појава, нових друштвених односа и институција означава устањеним појмовима јер је пракса предмет изучавања правне науке и одређује њену садржину. Зато је данас посебно задатак правне науке, како теорије државе и права тако и позитивноправних наука, да сазна суштину односа који су предмет регулисања општих правних норми и да утврди шта је условило нове појаве и односе у правном поретку и која су њихова својства.

Овај задатак треба имати у виду при изучавању стварности социјалистичких држава. Површна анализа показује да институције буржоаског права живе и у социјалистичком праву (од парламента до низа најразличитијих институција породичног, кривичног, привредног и осталих грана права). Наука треба да да одговор да ли је ова ситуација резултат ступња развијености друштвених односа и у чему је суштинска разлика истих институција у једном и другом правном и друштвеном поретку. Врло су интересантна опажања која се намећу кад се прегледају с једне стране текстови правних аката чије норме регулишу друштвене односе, и с друге

стране подела социјалистичког права на гране и одговарајућа подела позитивноправних наука. Не би могло да се каже, у целини гледано, да има знатних новина у односу на буржоаско право. Формално изгледа тако а у сваком случају мора се водити рачуна и о томе да је низ нових појава обучено у старо рухо. Јер традиција и конзерватизам има велики утицај како у пракси стварања, тумачења и примене општих правних норми, тако и у правној науци. Морамо признати чињеницу да смо сигурнији и комотнији кад се при анализи стварности користимо појмовима које познајемо, које смо усвојили и на које смо навикли. То нам смета да сазнајемо ново, а није потребно наглашавати колико је велика улога правне науке у процесу усмеравања друштвених процеса, особито у социјалистичком друштву у коме се правне норме, које још увек регулишу највећи број активности, не смеју свести на исписане фразе у текстовима правних аката.

Др. Никола Стјепановић: НАПОМЕНА О НАЧИНУ ОДРЕЂИВАЊА ПОЈМА ПРАВА И О ЊЕГОВОМ ФУНКЦИОНАЛНОМ И СТРУКТУРАЛНОМ ЕЛЕМЕНТУ. — Ја бих истакао две ствари. Прво, мени је било врло пријатно читати ове тезе с обзиром на начин како су дате и с обзиром на ширину и дубину захвата које су у њима показане. Мислим да је у тезама најзначајније инсистирање на синтетичком одређивању, синтетичкој одредби, дефиницији или обележавању права. Кад кажем „синтетичкој“ одредби, мислим да није довољно — и у томе је критика нормативизма — истаћи само структуралне елементе права што чини нормативизам. Основна је његова мана што занемарује суштину права у томе смислу што не улази у то шта је његова функција, чему оно служи, правећи се да га се то не тиче, што опет има своје образложење или објашњење. И оно што би био уопште марксистички допринос и наша даља обавеза развијања у појму и схватању права то је показивање и анализа функционалних елемената права. Мислим да ми у погледу нормативног елемента нећемо моћи много да допринесемо. Питање је, дакле, оног функционалног елемента у појму права, да се он развије: ту би нарочито могао бити допринос позитивноправних дисциплина код нас, да проверавају и обогаћују схватање о функционалности права, чему оно служи, докле и како је право израз класних интереса и докле и како је оно само регулатор односа појединаца и група.

Као што је и друг Гамс истакао, и мени се чини да и у класном друштву право не служи искључиво класним интересима. У класном друштву је додуше примарно одржавање класне превласти и чување класних интереса али, мислим, ни у класном друштву нису одсутни они други елементи: то је она друга функција права о којој је било речи.

У бескласном друштву, док буде постојало право и држава, остаће као његова једина функција, тако бар изгледа, ово друго — регулисање односа појединаца и група. Али, оставимо будућност, нарочито далеку будућност и останимо у данашњици. Оно што се овде нарочито истиче као карактеристика предложеног синтетичког схватања, то је подвлачење особине права као средства за постизавање одређених циљева у датом моменту од стране оних који стварају и примењују право. Наиме, истичање елемента односно особине права као средства у рукама онога који га ствара није довољно за пуно сагледавање ствари. Треба нарочито помнути и онога који право примењује.

Друго, у погледу односа општих и посебних дисциплина које се баве правом, мени се чини да уколико се „позитивисти“, тј. обрађивачи појединих грана права искључиво или чак претежно задржавају на своме домену, они тешко могу дати, како то тражи друг Врачар, „своје појмове“ права јер немају довољно материјала за такво уопштавање. Они могу

— као што се добро исправио аутор теза у својој усменој интервенцији — више бити коректив онога што опште дисциплине дају, оно што теорија и социологија дају о праву. Они могу много више учинити на плану проверавања. Уколико покушају да иду даље од своје дисциплине, да дају свој општи појам, да се уздигну више од своје дисциплине они — јер им није било могуће да сагледају у потпуности развој и догађаје у свим осталим областима права — неминовно инсистирају на ономе што су запазили у својој дисциплини. То, мислим, врло лепо објашњава и став неких научника који се баве позитивним правом који инсистирају и сувише на нормативно-државном елементу — те тај елемент хипертрофирају и своде појам права на тај елемент.

Оно што је неоспорна заслуга нормативизма била и остаје то је да он чува да се не оде у другу крајност: да се не изједначи факт и норма. Док постоји право и држава, тачније док постоје разлози за њихово постојање, мислим да би такво изједначавање било погрешно са гледишта верног приказивања стварности, од којег се у научном одређивању појава мора поћи. Кад наступи у друштвеном развоју ситуација да се норма и факт поклапају, онда неће више бити ни права ни државе и отпадне проблем одређивања појма права као постојеће појаве, остаће само као проблем историје друштвеног развоја. Док има права и државе нормативност ће бити, мени се чини, један од битних елемената у појму права. У томе бих се ја сложио са Крбеком и другим нормативистима. Али треба истаћи заједно са аутором теза то је само онај структурални а не и једини елемент у појму права. Он још не даје пуну слику јер сад долази потреба да се право као друштвена појава повеже са друштвом у целини и појединим његовим изражајним облицима, па да се види чему оно служи и с обзиром на то чему оно служи да се види какав утицај и друштвени елементи и други фактори имају на њега, као што и право свакако има те утицаје на поједине друштвене елементе, односе, факторе, процесе, како год хоће.

Толико сам хтео за ову прилику и могао да допринесем макар нешто мало, више разјашњавању проблема него његовом решавању.

Др. Радомир Д. Лукић: ТЕРМИНОЛОШКИ И СТВАРНИ ПРОБЛЕМИ У ВЕЗИ С ПОЈМОМ ПРАВА. — Кад читамо овај наслов „Појам права са становишта теорије и позитивноправних дисциплина“ и кад то треба да буде предмет дискусије, онда мислим да би он морао да буде много прецизнији. Ја сам читао дискусију од прошлог пута. Право да кажем тамо је толико питања покренуто, а и у овом реферату друга Врачара има толико питања да, ако хоћемо о свему томе да дискутујемо, не можемо да свршимо ни за годину дана. Зато би смо морали да се ограничимо на — како овај наслов гласи — питање колико појму права може да допринесе теорија а колико позитивноправне дисциплине или каква је надлежност једне а каква друге врсте наука у том погледу. Друг Врачар каже да, с једне стране, теорија не може без позитивноправних дисциплина, а с друге стране, позитивноправне дисциплине такође нешто узимају од теорије, али не треба да узимају некритички него треба да испитају оно што даје теорија. То су елементи за постављање овог проблема али то није разрађено. Требало је те елементе разрадити и наћи још и друге елементе који су у вези с тим. Овако како је разрађен овај реферат и како се на основу њега покренула дискусија све се окренуло мање-више на питање шта је право и на фамозне разлике у дефинисању права. И ја сам сада принуђен да о томе кажем нешто.

Из целокупне дискусије прошли пут једна једина ствар ми је била јасна и чинила ми се да има неке везе с оним о чему је овде било речи (а реч је била о дефиницији права). То је примедба проф. Стјепановића: кад

се људи у нас, ако не оптужују да су нормативисти а оно бар кад се на неки начин утврђује да су нормативисти или да у њих има елемената нормативизма, онда то не може да се оснива само на томе што они дефинишу право као систем норми, јер нормативизам се не састоји у томе да је право систем норми, пошто је то више-мање полазна тачка свих који о праву расправљају него се нормативизам састоји у једној филозофско-социолошкој концепцији права као система норми односно његовој условљености или одређености. И ако неко одређује право као систем норми, а објашњава га одговарајућим друштвено-историјским условима и околностима а не као неки самостални свет норми за себе и по себи, онда он није нормативиста.

Мене је зачудило да друг Врачар овде поставља питање дефиниције права на један начин који говори да се расправља термилошко а не стварно питање. А примедба друга Жике Ђорђевића управо показује и потврђује да је ово чисто термилошки спор. Наиме, ми уопште не знамо коју појаву у свету означавамо речју „право“ пошто тек треба да се погодимо. Мислим да друг Врачар напротив полази од тога да има нешто потпуно познато што се означава речју право и да онда они који дефинишу право на други начин него што то он чини греше у правцу нормативистичком или фактицистичком. Међутим, нема никаквих елемената из којих се може видети на основу чега се изводи закључак о апсолутној одређености тога предмета који по мишљењу друга Врачара треба назвати „право“. То се ни из чега не види.

Другу Жики Ђорђевићу се чини да право није само оно што постоји у класном друштву, дакле везано за државу, него да постоји и у бескласном друштву и, према томе, има две врсте права: једно у бескласном друштву и једно у класном друштву. То је отприлике питање које га мучи: да ли можемо рећи да је и ово и оно право, у ком случају морамо разликовати две врсте права. Мени је овај пример очигледан доказ да још не знамо шта означавамо термином право а то и не можемо знати јер је у питању једна конвенција или споразум. А ако је у питању споразум, онда треба прво да се споразумемо шта хоћемо да означимо речју „право“, па тек после тога да улазимо у дефиницију тога што смо означили. На пример, ми сасвим лепо можемо да усвојимо предлог да правом називамо — као што многи писци чине — сва правила, или основна правила, друштвеног живота, било да је то класно друштво, било да је реч о бескласном друштву, било да су везана за државу или не, с тим што одмах морамо правити разлику јер има две врсте права: једно је право у бескласном друштву, а друго је право у класном друштву, јер се правне норме једног и другог права дијаметрално разликују. Можемо ићи и обрнутим путем и рећи: право је систем норми који је везан за државу у класном друштву — оно што друг Врачар проглашава, по мом мишљењу погрешно, за нормативистички став.

Ми морамо поћи од тога да нема сагласности у терминологији између људи који употребљавају реч „право“. Једни је употребљавају у врло широком смислу а други у уском. Ми не можемо због тога проглашавати нематеријалистима или неисторијским материјалистима или немарксистима оне људе који обухватају под правом и норме које важе у бескласном друштву јер је у питању терминологија а не наука. Чим они направе разлику између норми у бескласном и норми у класном друштву и објасне природу једних на један а других на други начин, онда ту одмах нема никаквог немарксизма или неисторијског материјализма јер они не дају дефиниције него само предлоге за терминологију.

Можемо и овако рећи: правила која се најчешће, вековима, називају правом и сачињавају право. То су норме везане за државу и њене санкције, што не значи да се право изједначава с принудом.

Мене чуди откуд код Врачара овакав аподиктичан став: „Право се не своди на правне норме него га сачињавају и низ других елемената који нису ништа друго до оно што се у науци обележава као низ субјеката права, правних аката, правних односа, правних чињеница, итд. Само се тиме може објаснити низ парадокса правне науке, као, на пример, то да се у теорији права, и поред дефиниције права као скупа норми, разматрају и остали елементи права, па се притом чак каже да је норма један од најважнијих елемената права а то значи да има и других [...]“.

Одавде испада као да он има сигурну терминологију, тј. да је апсолутно извесно и да нема никакве сумње у то да се термин „право“ не употребљава само за скуп правних норми него и за субјекте права, правне акте, правне односе, правне чињенице, итд., па одатле изводи закључак да су нормативисти они који правом називају систем правних норми и да дефиницију права, напротив, треба проширити и обухватити специфични нормативни поредак, при чему се после ипак не види како се у њему садрже субјекти, акти, односи, чињенице, итд.

Ја мислим да то терминолошко питање прво морамо да рашчистимо. И колико сам ја читао право, а надам се и остали, никоме још никад није пало напамет да под речи „право“ подразумева правне субјекте, правне акте, правне чињенице, итд. Јер, за правне субјекте, правне акте, правне односе и правне чињенице постоје посебни термини. Они нису право. То су ствари које су у вези с правом и зато се у теорији права, кад се говори о праву, расправља и о правним субјектима, итд. Каже се: право је систем норми који регулише понашање правних субјеката а правни субјекти су они људи који су захваћени нормама итд. Али нико није никад тврдио, по мом мишљењу, — иако се реч право употребљава у ширем и ужем значењу — да у право спадају правни субјекти, правни акти, правне чињенице и правни односи. Јесте да постоји веза између тога свега.

Дакле, у питању је терминолошка збрка коју треба рашчистити, и ако ви хоћете да употребите, рецимо, термин „правни поредак“, па да под правних поретком обухватите право, правне субјекте, правне акте, итд., онда је то друга ствар, али сама реч „право“ никад се не употребљава у овом смислу.

Даље се каже: „Право је специфичан нормативни поредак који служи као форма политичког конституисања глобалног друштва и истворено или као израз доминације одређене класе (у класном друштву) или као израз координације група и појединаца (у бескласном друштву). Претпоставке постојања таквог поретка свде се на одређено мноштво субјеката [...]“ Ни овде није јасан однос тих субјеката и правних односа у оквиру овакве дефиниције права које се назива нормативним поретком. Али очевидно да ни Врачар не иде толико далеко, чак и кад употребљава за право други израз — нормативни поредак, — да у то укључује непосредно правне субјекте јер каже: претпоставке постојања таквог поретка свде се на одређено мноштво субјеката. Дакле, то није елемент права.

Зато мислим да треба прво да се споразумемо око термина. Ја немам ништа против ако реч право употребимо и у том широком смислу у коме га овде употребљавамо (норме, субјекти, чињенице, акти, односи, итд.), али чим то учинимо одмах се намеће нужност да разликујемо у оквиру тако широко схваћеног појма права правну норму од правног акта и правну чињеницу од правног субјекта итд. За мене је битно да се споразумемо с којим појавама и стварима имамо додира кад је реч о праву и правном поретку. Очигледно је да постоје извесне норме или правила понашања, да постоје извесни субјекти који су везани тим правилима, да постоје извесни акти које ти субјекти доносе вршећи те норме, да постоје извесни правни односи међу њима, правне чињенице, да постоји држава која примењује санкције за повреду тих норми, итд. То је за мене битно и у томе се очигледно не разликујемо јер нико не може да порекне да постоје правне норме, правни

субјекти и правни акти нити да држава има везу с тим нормама, да примењује принуду за повреду њихову, итд. Према томе, за мене не заслужује оволики напор, а поготово не видим потребе за тако оштрим речима и осудом кад се утврђује оно што сви констатујемо: да постоје норме, акти, чињенице и субјекти и не треба никога проглашавати за нормативисту због тога што је дефинисао право као скуп празних норми. Важно је да ви признајете да то постоји. И ми који то не проглашавамо признајемо исто. Оно по чему се разликују нормативисти од ненормативиста, као што је прошли пут лепо рекао проф. Стјепановић, јесте питање откуда ове норме, зашто постоје, ко их ствара, у ком циљу.

О томе вреди дискутовати и то је онда правно-теориско питање коме мислим, може много да допринесе позитивноправне дисциплине и теорија права. А проглашавање да су нормативисти они који су називали право на одређен начин, мислим да треба исправити.

Остављајући, тако, термилошке спорове, треба се окренути озбиљном послу а тај посао имамо. Он се састоји у једној веома важној ствари. Ја нећу да говорим о тој веома важној ствари него само да је напоменем. Наиме, ми имамо оно што је друг Врачар одлично запазио и обрадио у својој докторској расправи, имамо једну ванредну упечатљиву чињеницу да данас и у оним социјалистичким државама, а не само у нашој која је ипак релативно неразвијена социјалистичка земља, у оним државама какав је, рецимо, Совјетски савез, имамо после скоро 50 година од револуције чињеницу постојања права баш у оном облику у коме се изгледа другу Врачару не допада, јер каже: „Право је скуп норми или правила заштићених државном принудом. Међутим, то је колико елементарна толико и нејасна, а што је најгоре нетачна и непотпуна дефиниција права“.

Ово је за нас битно: како је могуће да у једној социјалистичкој земљи после скоро 50 година од револуције, кад су класе ишчезле, а ми сви сматрамо да смо се одужили марксизму и историјском материјализму, ако смо рекли да право изражава вољу владајуће класе — како је могуће да постоји право, тј. систем норми обезбеђен и заштићен државном принудом. То је оно о чему ми треба да расправљамо. Ми морамо јасно да утврдимо да је објашњење права као искључиво класне воље, коју једна класа намеће другој класи помоћу државног апарата за принуду, итд., да је га дефиниција која погађа суштину права кроз векове, да она није довољно прецизна, не обухвата оно што је ипак право. Ви можете да кажете да оно изнутра није право, али зашто је онда задржаван овај елемент државне принуде? Или назовите то право у одумирању или не знам шта, али то је оно о чему ми заиста треба да расправљамо.

Да оставимо све ове дефиниције, ове свађе термилошке по страни. Да узмемо да постоји један систем норми кроз историју који држава штити својом принудом. Не морамо то баш назвати правом, назовите како-год хоћете, али то је, веома важна чињеница друштвеног живота. И да видимо зашто та појава у друштву постоји. И да видимо да ли је тачна она теорија, и уколико је тачна она теорија, упрошћена и вулгаризована, то данас видимо, да је то чисто воља владајуће класе која се зато намеће као воља државе.

То је прави проблем о коме ја мислим да ми треба да дискутујемо пошто се од ових свих термилошких проблема покушамо по кратком поступку ослободити. Ја, наравно, о томе нећу да дискутујем. Ја сам у више махова говорио, имам своје мишљење и, ако буде потребно, могу да га изнесем поново.

На крају хтео бих само да се осврнем са неколико речи на покушај дефиниције друга Врачара. Чини ми се да су друг Гамс, а можда и други успешно критиковали ту дефиницију. Тамо се каже: „Право је специфичан нормативни поредак“. То је основни елемент дефиниције. Оно чему оно служи је теорија права и не спада у дефиницију. Дефиниција је опис појаве а ово је теорија — чему служи, ко га је створио, итд. [...] који служи

као форма политичког конституисања глобалног друштва и истовремено или као израз доминације одређене класе [...].“ То је објашњење откуд овај феномен који ми називамо право а тај феномен је дефинисан као специфичан нормативни поредак.

Е, молим, оваква дефиниција, сâм друг Врачар ће то лепо и јасно видети, то је ствар која пада у очи, — та дефиниција није никаква дефиниција, тј. не даје никакав опис права. Шта је то „специфичан нормативни поредак“ који чини да ми тај нормативни поредак као правни разликујемо од других? По моме мишљењу другог излаза нема, а то друг Врачар јасно види, другог излаза нема него да се каже да се та специфичност састоји у томе што држава примењује принуду као санкцију за повреду тога поретка. Или можда друг Врачар мисли да има нешто друго и добро би било да нам каже.

Дакле, мислим да та дефиниција није успела и да можемо такође о њој евентуално разговарати, то може да буде један предмет разговора, јер овде покушај везивања за државу где се каже: „Неопходан механизам заштите овога поретка налази се у држави“ није довољно прецизан. Ја мислим да овај механизам заштите треба прецизирати: „Заштита путем употребе државног монопола принуде“. Јер има разних механизма заштите. Црква, на пример, штити своје право односно свој нормативни поредак механизмом који је такође механизам заштите али не употребљава монопол принуде. Значи, ми не можемо побећи од монопола физичке принуде као специфичности права. Или барем једне врсте норми за коју ја предлажем да се назове право а ви је можете назвати каквог хоћете.

Др. Јован Ђорђевић: ПРОБЛЕМИ ДАЉЕГ ПРОУЧАВАЊА ПРАВА. — Хоћу одмах да констатујем да поздрављам покретање питања о проучавању права, о нашем споразуму о извесним основним проблемима и задацима, како у погледу научног тако и наставног рада. Али, мислим да је пут којим смо ми пошли још увек традиционалистички и апстрактан, јер се своди на питање терминологије, питање формалних појмова, дефиниција, „семантике“.

Ако тим путем пођемо ми ћемо личити на оног погуреног правника, како га карикира Кант, који негде по мраку тражи дефиницију права.

Мислим да је искључиво бављење појмовима и дефиницијама превазиђена фаза у савременом научном раду и проблеми су и овде, у праву, много свестранији и дубљи. Наука их је већ поставила, пракса разоткрила нове и суштинске проблеме права. Постоји један такав динамизам у стварању права, у мењању правних поредака, у појави нових правних облика и институција, да је крајње време да се ослободило извесних оваквих свођења проблема на неколико школских појмова, на неколико гимнастичких тачака о разним „каучук питањима“.

При томе мислим да је добро у овим првобитним тезама што су покренуте извесне наше слабости, али оне нису ни све нити су увек праве а нису ни у потпуности указане. Ја разумем да је сврха ове дискусије, између осталог, и та да после двадесет година релативно слободног рада, уживајући слободу научног стварања — извршимо један биланс: да ли смо ми заиста у овом периоду нешто допринели у развоју концепције права, у идеологији права, у методу наставе, у расправљању битних теоријских и практичних питања или нисмо. Да ли смо заиста стваралачки радили (као што понекад мислимо о себи), или смо на неки начин, постали конзервативни, традиционалисти, или под видом стварања пуштамо утицај разних „нових“ и недовољно критички испитаних социологизирања, или сличних помодних праваца.

Све су ово не само идејна већ и теоријска питања која долазе у обзир да их овде претресемо.

То значи да је основно да утврдимо зашто данас и овде дискутујемо о општим питањима права. Да ли да из разних каталога дефиниција и појмова тражимо најбоље, или да томе додамо и некакву своју која ће бити више мање резултат извесних наших апстрактних резоновања и предилекција ове или оне врсте, и која ће једним мање-више дедуктивним путем да обогати више хербаријум дефиниција него стварна научна истраживања. Мислим да то уопште није наш задатак, да ћемо тиме изгубити време и да нећемо на овај начин ни ангажовати своје снаге на овом Факултету. Мислим да би било добро да све снаге на овом Факултету учествују у расправљању о овим проблемима. Истина је да је дата могућност али је она дата у оквиру извесног специјализованог проблема који могу да знају они који се баве тиме, који су на овај или онај начин ближи теорији права или се баве теоријом.

Нисмо узели економске, социолошке, историјске и праве позитивно-правне проблеме. Нисмо их покренули овде. Ја, истина, не критикујем почетак ове дискусије. Можда га у датим условима друкчије вероватно нисмо ни могли почети. Али из свега овог, из теза и дискусије, треба да произиђе један програм нашег даљег рада на овом питању, заснован и на индуктивном конкретном и свестраном испитивању одређених проблема. Тако ћемо моћи да ангажујемо све стручњаке, правнике, економисте и социологе — тако ћемо применити и друкчије метод истраживања а не само метод спекулације и теоретске догматике. Ако комбинујемо старе и нове поступке истраживања и сазнавања у стању смо да дубље, исправније уђемо у проблеме, а нарочито кад у раду учествују и социолози, и економисти, и филозофи и теоретичари и позитивноправни стручњаци.

У сваком случају, по мом мишљењу, ако хоћемо да приђемо озбиљно, критички, стваралачки овом питању морамо му прићи тако да изаберемо нове методе приступања и нову организацију тога рада. И то не због тога што се данас то поставља као „модерно“ јер је истраживачко и „емпиричко“, него првенствено због тога што је крајње време да приђемо проучавању ових проблема свестрано и научно. Ево због чега.

Прво, наша правна теорија и наша правна мисао развијале су се спонтано под утицајем разних фактора и ми имамо низ неодређености, нејасноћа, противречних ставова. Ја нисам против различитости, сукоба мишљења. Али у нашим теоријама и радовима има мање тога а више разних талого накупљених из разних периода, из разних школа и школа. Такво стање омета развитак наше научне мисли, а нарочито оно до чега је мени овде стало, стварно поимање и сазнавање права од стране студената.

Првенствено је потребно извесно пречишћавање, расчишћавање, извесна ревизија наших ставова, тражење неких јаснијих путева. Неопходно је у овој етапи да и ми правници отпочнемо као што се донекле чини и на неким другим подручјима мисли и науке.

Ја мислим да ми морамо прићи томе послу много организованије и са једним методом и опште прихваћеним и прихватљивим методом.

Друго, немогуће је да дуго у нашој науци, а нарочито у нашој настави на Факултету, имамо околико различитости и произвољности у ставовима по основним питањима права и државе. Један од фактора морално-политичког јединства нашег друштва јесте и заједнички став у основним питањима права, бар у оним основним: теоријским, идејним и појмовним питањима.

Ово основно јединство појмова, схватања и ставова је неопходно за формирање људи. Осим тога, он је један фактор, тако да кажем, уношења реда, јединства погледа и чврстине у решавању и у развијању друштвених, политичких, економских и других односа у нашој земљи.

Један минимум сагласности, један минимум споразума и пречишћени заједнички став о извесним основним питањима права је неопходан да бисмо као један „тим“ вршили своју наставну и васпитну улогу. Једна институција ако нема заједничке погледе, нарочито у социјалистичком друштву, може

да извитопери своју улогу, поготово што је оваква институција као што је Правни факултет дужна уопште да рашчисти и рашчишћава сва супротна и конфузна питања.

И на крају, исто тако мислим да морамо добро и свестрано ући у проблем права ради извесне ревизије наших метода наставе. Ја мислим да је наш метод наставе — то смо ми сами више пута говорили — оптерећен извесним *ex catedra* догматизмом, извесним академизмом, извесним доцирањем, извесним формализмом и сервирањем готових појмова. Навика студената је да траже „истину“ у дефиницијама, да траже стварност у неким више или мање прихватљивим, логичним, логицирајућим елементима или појмовима. Ми нисмо успели да својом наставом и својом методом и ако хоћете и самим својим предметима да то изменимо да би студенти осетили шта је то правни процес, шта је то право као инструмент политике и друштва и у чему је оно ново; у чему је и данас његова ограниченост, његова права проблематика, његова специфичност. Само научно тј. дијалектичко проучавање на тој основи развијене теорије могу ово мењати.

Ако то не учинимо, нећемо постићи оно што сам истакао: да створимо генерације правника који имају нешто заједничко, јединствено, — тј. сазнање или ближе сазнању истине и социјалистичком праву и да, с друге стране, афирмишемо правника као једног од посебних друштвених радника који даје друштву нешто што други не могу дати, нешто што је квалитетно и значајно за људско друштво, а посебно социјалистичко. Отуда, поред осталих разлога, право се у нашем друштву још увек прилично подцењује, и сами правници који долазе са наших факултета немају одговарајуће место, што је често од штете не само за њихов лични интерес него и за интерес низа подручја, институција и различитих делатности нашег друштвеног живота уопште.

Услед свега тога мислим да би било потребно да утврдимо, прво, који су задаци научника и наставника у постављању и даљем проучавању проблема права код нас. Кад истакнемо те задатке, треба да утврдимо која су „жаришта“ општа и наше теорије и праксе које треба да расправимо, и то по једном одређеном поступку: ићи од лакших, нама више заједничких, ка специфичним „вишим“ проблемима. Не можемо покренути све проблеме, нити све у исто време. Морамо пронаћи извесну логику која треба да произилази из сврхе проучавања, а сврха проучавања треба да произилази из анализе овог момента у коме се налазимо и односа студија и правне наставе према том историјском тренутку у коме се налазимо.

И зато је, поред ових општих дискусија које ћемо водити и које водимо, потребно да се сложимо на једном програму истраживања и да онда идемо на организовање дискусија прво у оквиру мањих радних заједница где бисмо поједина питања детаљније, ангажовањем непосредно стручних људи, поставили и проблеме сагледали (на историјској катедри, на економској катедри, на катедрама које се баве позитивним правом, на катедрама које се баве политичким, социолошким и другим проблемима). Затим, кад будемо добили те материјале који треба да буду резултат и извесног непосредног стручног, индуктивног проучавања, комбинацијом тих различитих добијених аспеката треба да пређемо на општи проблем права — и да уједно проверавамо, допуњавамо и исправљамо и евентуално и мењамо оно што смо у општој тј. дедуктивно постављеној теорији постигли.

Данас ни један друштвени проблем не можемо да сведемо на једнодимензијални аспект, и према томе, он не може више да буде предмет који могу да реше само стручњаци одговарајуће области без сарадње и са стручњацима друштвених наука, почев од филозофа, преко социолога и економиста, до политиколога. Без тога не можемо прићи једној стварно марксистичко-дијалектичкој анализи права, његове функције, његових специфичности, његовог места у историји, његовог места данас у социјалистичком друштву.

тичком друштву, у даљем развиту, нити можемо утврдити нове поставке теоријског карактера за разраду нових проблема.

Прешао бих сада на само нека „питања жаришта“. Мислим да је основни проблем: шта је ново а шта је старо у социјалистичком праву? Да бисмо то могли испитати потребно је претходно да се договоримо о једној општој хипотези о појму права (а не о некој апсолутно савршеној „најбољој“ дефиницији јер такве нема). Овакав појам може произаћи из утврђивања суштине и елемената права у више праваца: однос права и државе, права и друштва, права и класе, права и друштвених противречности, права и културе, права и политике, права у себи и за себе (нормативно обележје). Кад и ако се о томе сложимо приближили смо се битном тј. оном што право чини правом. Затим треба да утврдимо какво је место и улога у том тоталитету друштвених збивања и кретања и каква је специфичност тога фактора и појавног облика који називамо правом и шта је „старо“ и ново у њему у односу на социјализам.

Ми се ту морамо у свим овим општим оријентационим тачкама сложити. На основу тога тек можемо и ићи у право научно истраживање: који су нови проблеми који се код нас појављују и које морамо изучавати, и какви су — према друштву, политици и Уставу. То ће тек моћи да покаже и вредност наших „дефиниција“ и наших метода: научна, појамна и функционална, друштвено-политичка и културна улога и вредност наших појмова и схватања не може да се не утврди ни провери у апстрактној дискусији већ у анализи и противстављању мисли и праксе (општег и појединачног).

Одмах да кажем да је данас неопходно прићи проучавању са правног становишта проблема друштвене својине. Тај проблем је само постављен у Уставу, сада правници морају, с обзиром на извесне већ утврђене поставке, да иду даље у проучавању. Ми морамо расправити и питање друштвеног самоуправљања, питање одговорности органа самоуправљања и појединаца — чланова тих органа; питање односа између колективних и личних права, питање правног режима друштвених средстава, друштвене репродукције; питање правне природе радних организација; питање карактера свих органа и аката у самоуправљању, итд. Наводим само неке општепознате проблеме о којима је говорио и друг Влаховић, који су животни проблеми наше социјалистичке демократије и тиме актуелни задаци наше науке и наставе. Наша наука и настава ће заостати и постати прилично застарела, старомодна и неефикасна, ако што пре на научном плану не реагирамо и не поставимо бар прве елементе за разјашњење тих и низа других питања.

Да бисмо то могли да постигнемо, очигледно је да морамо заиста поћи путем свестраног, солидног тимског тј. научног проучавања проблема права и нашег правног система.

Ја при свему томе не мислим да не треба проучавати и нека „вечита питања“, на пример: однос права и морала. Али не као основни проблем права и не апстрактно и спиритуалистички.

По себи се разуме да се право не може оградити од морала — они су и „везани“ и „нису“, али право није битно везано само са моралом. Право је „везано“ са таквим једним комплексом видљивих и невидљивих утицаја и реперкусија да је проблем далеко сложенији и далеко свестранији. Право је друштвено-политички феномен и бојим се да све наше дискусије које свде право на спор нормативиста и ненормативиста исто тако не воде ничему. То важи и за таутолошке ставове: право је поредак, или скуп норми, или понашања, или је то заповест или сила и сл. Ове чисто таутолошке дефиниције уопште не иду у суштину ствари: ми не знамо шта је у суштини право. Каква је историјска и друштвена функција, каква је улога права, шта од права очекујемо, зашто га морамо искористити, како ћемо га даље развијати, којим методима — то је оно што нас интересује у савременом друштву уопште а поготово у социјалистичком друштву.

Из тога је јасно да ја не желим да дам своју дефиницију, засад дефиниције немам. На овај начин сам се већ изјаснио против дефиниције као суштине и као полазне тачке у теоријском расправљању права. Ја сам присталица утврђивања извесних јасних аспеката и елемената правног феномена, узетог у свој његовој узајамној испреплетаности у једном тоталном друштвеном збивању и развиту, с тим, наравно, — ту сам ја у неку руку „нормативиста“ — што сматрам да право има једну велику самосталну мисију и особеност и да није никакав ни рефлекс, ни обичан инструмент, ни настављање политике, ни одраз економике, као што се то обично, чак и као марксистичко, често и дефинисало. Ствар је много дубља, и пратећи савремени развитак марксистичке науке и наше сазнање стварног друштва које градим и чије слабости осећамо, ми смо у стању да дођемо до извесне поставке која ће нам бити руководљаном за мисао, за истраживање, за саглашавање, јер ако све сведемо на дефиницију, ми се ту никад нећемо сложити. Разумљиво је да свако има нешто своје да дода — и нека дода — истраживању оштрих премиса које будемо утврдили за сазнање, обликовање, и тако да кажем, теорију права.

Др. Владан Станковић: ОПШТИ ПОЈАМ ПРАВА И СОЦИЈАЛИСТИЧКО ПРАВО. — У оквиру наше дискусије задржаћу се кратко на питању одређивања појма права као и на једном схватању социјалистичког права. Али најпре желим да заиста свесрдно, поздравим иницијативу организатора ове дискусије. Разговор о појму права у нашој средини може бити од користи не само за учеснике у њему већ и за ширу правничку јавност.

Да ли и у којој мери сваки од нас појединачно, правник или економиста, социолог или историчар права, филозоф права или радник на пољу политичких наука и др. може да буде задовољан оном дефиницијом права која је мање или више прихваћена код нас? Може ли да буде задовољан са тачке гледишта своје дисциплине, што практично значи да ли он кроз тако одређен појам права може да разуме и објасни конкретне појаве којима се у оквиру свог ужег подручја бави? Изгледа ми да је то једно од најзанимљивијих питања о коме се овде може расправљати, очекујући да у томе постигнемо неке резултате. С друге стране, ова дискусија може бити од користи ако нам покаже, макар и у најопштијим цртама, какав допринос могу и треба да дају поједине дисциплине друштвених наука у одређивању општег појма права.

Познат је спор између оних који се баве теоријом права и оних који проучавају тзв. позитивноправне дисциплине. Ови са терена позитивноправних дисциплина пребацују теоретичарима права да су њихове поставке мање или више успешне логичке конструкције. То вероватно, бар једним делом, одговара истини поред осталог и стога што теоретичари права не могу да прате огромну продукцију из области позитивноправних дисциплина која се свакодневно објављује, нити да проуче све оне резултате и закључке који настају као резултат проучавања многобројних појава сваке од тих дисциплина. Они то поготово не могу ако је реч о резултатима до којих долазе и које објављују економисти или социолози. Теоретичари права због тога нужно уопштавају ствари на једном врло високом нивоу, дајући нам врло суптилне синтезе и уопштене дефиниције. Међутим, те дефиниције изузев као основа с којих се може кренути у даље проучавање конкретних појава, не могу у потпуности задовољити ни једну позитивноправну дисциплину а још мање могу да одговоре потребама неких других области друштвених наука, као што су, на пример, социологија или политичка економија. Јер помоћу таквих уопштених појмова не можемо до краја објаснити низ појава кроз које се манифестује право као друштвени фактор.

Али и теоретичари права имају шта да пребаце овима са терена позитивноправних дисциплина. Они нам, најчешће с правом, пребацују да ми проучавајући поједине појаве не видимо довољно целину. Вероватно је да обе стране у овом спору добрим делом имају право. Због тога је сасвим сигурно да ћемо сви ми заједно моћи да дођемо до једног потпуног и сложеног појма права тек после детаљног и дуготрајног проучавања свих друштвених појава у њиховом кретању и променама и њиховим узајамним утицајима. При томе је, разуме се, битно да наша проучавања методолошки добро поставимо јер ће само тако добијени резултат моћи да задовољи све захтеве које постављамо пред једну општу дефиницију права. То је посао пред којим сви стојимо и који несумњиво може дати резултате ако бисмо га мало организовали.

Не треба, међутим, губити из вида да ми већ одавно имамо један општи појам права који нам нуде теоретичари права и који мање-више прихватају сви правници а и остали. Постоји додуше, и критика тако одређеног појма права па чак и мишљења да га треба одбацити. Ја прихватам тај појам. Мени изгледа да појам права наведен у овој дискусији као неки нарочити део друштвеног поретка који је санкциониран од стране државе и који треба да регулише друштвене односе на одређени начин тако да то одговара интересима владајуће класе, појам који је одређен полазећи од тога да се право појавило у одређеном моменту у историји људског друштва, да се развијало заједно са тим друштвом и да ће, с обзиром на законитости које владају у људском друштву, сасвим извесно нестати из њега једног дана када се за то остваре потребни услови — мени изгледа да таква дефиниција задовољава основне захтеве и да верно одражава суштину права као друштвене појаве. Са те тачке гледишта, овако одређен појам права, наравно ако не би ишли даље у проучавању појединих елемената права, ако не би тражили све детаље тога феномена, што очигледно није дато у тој општој дефиницији, као полазна основа може да послужи и правнику и социологу и економисти. Али само као полазна основа што значи да тој дефиницији свако а посебно социолог и економиста мора да дода још неке елементе, управо оне које свака од ових наука посебно посматра кад хоће да одреди општи појам права.

Питање које неки другови покрећу о томе да ли је наведени општи појам права „марксистички“ или у којој је мери такав, јесте питање око кога се не бих двоумио. Ако се таквим одређивањем појма права оно посматра као друштвена појава која није самоникла, ако се посматра у сплету узајамних утицаја сасвим другим друштвеним појавама и процесима, ако се посматра као резултат развоја друштва и пре свега развоја процеса производње, итд., чини ми се да нема никакве сумње да је реч о једном марксистичком одређивању појма права. Истина, он је врло упрошћен и крајње једноставан али он због тога није „мање марксистички“. Уосталом, о праву на такав начин посредно или непосредно говоре управо и сâми Маркс и Енгелс, на пример, у *Комунистичком манифесту*, или Енгелс у *Пореклу породице...* или Лењин тамо где говори о класама или о држави, итд. Због тога мислим да право основано можемо посматрати као специфичан део друштвеног поретка који регулише друштвене односе у складу са интересима владајуће класе при чему је то регулисање заштићено односно санкционирано државном силом. Према томе ја бих рекао да критикама ове врсте нема места.

Ако ми са појединих позитивноправних дисциплина можемо стављати неке примедбе овако одређеном појму права, можемо истовремено пребацити и сами себи што, бар до сада, нисмо одлучније допринели проширењу општег појма права са тачке гледишта сваке од тих дисциплина посебно. Наравно, на пример, ми у грађанском праву исто онако као и они који се баве другим позитивноправним дисциплинама друкчије прилазимо питању

од теоретичара права. Ми се бавимо конкретним живим односима међу људима и правним нормама које те односе регулишу. Ми проучавамо субјективна права посматрајући их као конкретан однос између два лица, корелативни однос права и дужности, итд. Због тога смо ми знатно удаљенији од чистог теоретисања о ствари па стога нисмо у положају да можемо дати опште дефиниције права. Али наш задатак управо и јесте да, посматрајући право онако како се оно манифестује у тим конкретним односима људи, допринесемо употпуњењу општег појма права. Ми се, међутим, најчешће ограничавамо на проучавање и опис институција, на коментарирање текстова и сл. а уз то исувише често главну пажњу обраћамо питањима правне технике. Нема сумње да правац наших проучавања треба усмерити друкчије, поред осталог и у наведеном правцу истраживања елемената које ми, цивилисти, можемо додати општем појму права.

Изнео бих сада неколико мисли о једном схватању социјалистичког права. Сви ми често говоримо о социјалистичком праву посматрајући га са разних тачака гледишта и износећи при томе различита схватања. Према једном од њих, које се често може чути, социјалистичко право представља суштински нов друштвени феномен који не можемо објаснити помоћу наведеног општег појма права. Ево и главних аргумената који се наводе у прилог том схватању.

Пре свега, каже се, да право у нашој земљи штити додуше интересе владајуће класе али та класа није оно што је владајућа класа у робовласничком, феудалном или капиталистичком друштву. Наиме, крупне промене друштвених односа у нашој земљи стално мењају и већ су у великој мери изменили структуру па и сам карактер радничке класе — владајуће класе у Југославији. Појам радничке класе у нашој земљи обухвата данас све радне људе, који су укључени у друштвени процес рада и који су обухваћени социјалистичким економским односима. То значи да радничка класа обухвата огромну већину становништва наше земље. Отуда правне норме које доноси наша држава служе интересима целог нашег друштва или бар његовог највећег дела. Уз то, додаје се овом аргументу, социјалистичка држава није експлоататорска држава јер владајућа радничка класа у њој никога не експлоатише па чак ни остатке свргнуте владајуће класе. Други аргумент у прилог схватања социјалистичког права као суштински новог феномена тиче се нових правних установа које су створене у нашој земљи а које су непознате не само капиталистичким већ и другим социјалистичким државама. Реч је о друштвеној својини, радничком и уопште друштвеном самоуправљању, о низу нових социјалних, економских и политичких права човека и грађанина и др. Најзад као аргумент у прилог изнетом схватању истиче се и чињеница да у нашој земљи данас правне норме не доноси претежно држава већ, напротив, норме доноси, у неупоредиво већем броју многобројне и различите друштвене заједнице, радне организације и др. а држава их, разуме се, санкционише.

Нема никакве сумње да чињенице садржане у овим аргументима стоје. Али, изгледа ми да оне не дају довољно основа за закључак који се на основу њих чини. Социјалистичко право се оштро разликује од капиталистичког, пре свега по својој конкретној класној суштини. Оно се разликује и од свих других класних типова права и по томе што је као и социјалистичка држава неексплоататорско. Има и низ других свима нама познатих разлика и ја се на њима нећу задржавати. Али упркос тим разликама, изгледа ми да социјалистичко право остаје скуп правила која доноси или само санкционише држава и која служе остварењу циљева владајуће радничке класе и пре свега одржавању и унапређењу социјалистичких производних односа. Због тога све промене које запажамо у нашем правном систему, колико год оне биле крупне и значајне, не могу оправдати став о социјалистичком праву као феномену суштински различитом од општег феномена права. Доклегод постоји класно друштво а са њим и држава и

право — а то важи и за нашу земљу — тешко је замислити увођење неког квалитативно новог нормативног поретка који би се из основа разликовао од оног који постоји у класном друштву уопште за које смо иначе прихватили ону општу дефиницију права.

Треба, међутим, рећи и то да ново социјалистичко право ни у нашој земљи ни другде нипошто није до краја проучено, нити се, на жалост, довољно и свестрано проучава. Због тога бих закључио мишљењем да ћемо и на питање о суштини социјалистичког права добити потпун и задовољавајући одговор тек пошто врло детаљно проучимо све манифестације правног феномена: ко доноси те норме, какве су то норме, ко их тумачи, како се оне примењују, да ли оне добро одражавају стварност, итд.; дакле, сва она питања која се постављају и нарочито она која се тичу функције, значаја и живота права уопште и у нашој земљи посебно.

Александар Стојановић: ПРАВО И МОНОПОЛ ПРИНУДЕ. — У оквиру тежње да конкретно дискутујемо о овој апстрактној теми, ја бих рекао да је једна од позитивних ствари у тезама друга Врачара у томе што он истиче историјско-правне дисциплине, односно динамизам права у његовим историјским перспективама. И баш би у вези с тим требало расправљати о оним питањима из исторископравних и позитивноправних дисциплина која стављају извесне оградe називима за елементе појма права. Ја се слажем у сваком случају да је један од елемената појма права монопол физичке принуде и да се као обележје које је неопходно за одређивање државне организације употребљава сувереност у смислу правне неограничености. Али, с друге стране, низ историјских примера показује, у сваком случају ранофеудална а поготову сталешка феудална држава, да се изрази „сувереност“ и „монопол физичке принуде“ морају схватити у условима смислу јер имамо цео један период од неколико векова и више — мислим на западноевропски феудализам — кад је у великој мери владало једно стање које је имало веома мало од државне организације.

Пошто се овде говори о појму права уопште па с тим у вези и о проблему међународног јавног права, било би веома корисно кад би другови са катедре међународног јавног права дали допринос дискусији. Према свим досадашњим дефиницијама, међународно јавно право карактерише се отприлике — то важи и за најмодерније дефиниције и ја бих нешто рекао о томе — као регулисање права и обавеза, правних односа између равноправних субјеката, не само државе него и осталих субјеката међународног права. У сваком случају реч је о дефиницији једне науке, управо једне гране норми које се називају правним а чија је дефиниција потпуно супротна овој дефиницији коју ми усвајамо за право, управо за унутрашње право.

Ако се право схвати према дефиницији друга Врачара као форма политичког конституисања глобалног друштва, а ако се глобално друштво узме у смислу друштва које је велико, самодовољно и развијено, ако сам добро разумео, онда се мени чини да је исто тако и првобитна заједница на вишим степенима развитка у периоду варварства кад улази у племенску организацију и у савез племена, представља једно друштво (можда сам буквално схватио тај термин) које има елементе глобалног друштва, да постоје већ извесне слојевне разлике, рецимо у средњем степену варварства се већ формира изврстан старешински слој, који базира свој утицај, да не кажем чак и извесну власт, на извесном богаћењу, тј. преласку стада у приватну својину, у својину старешина. Значи да неке центрипеталне и центрифугалне снаге делују већ и овде и да је потребна извесна координација од стране ових старешина, још пре војне демократије као прелазног периода у државу и класно друштво.

Чим се уђе у фазу племена настаје систем бирања и смењивања старешина родова и фратрија. Племенска већина може разрешити старешину рода и фратрије противно вољи ових јединица. Изгледа да је то већ један елемент власти.

Али постоји друго једно питање с обзиром на комунистичко друштво. У оквиру дискусија и чланака које објављују наши филозофи, комунистичко друштво се схвата с једне стране као извесна негација негације првобитне заједнице, а социјалистички прелазни период негација негације војне демократије.

Поставља се питање с обзиром на перспективну индустријску револуцију, и са те стране ја гледам овај елемент дефиниције друга Врачара и оно што је рекао проф. Ж. Ђорђевић у вези са координацијом група и појединачна у бескласном друштву. У неким нашим радовима се спомиње да комунистичко друштво јесте друштво без власти. С обзиром на развитак нове индустријске револуције, на развитак ових нових производних снага које у ствари треда ба представљају материјалну основу комунистичког друштва, и на тако компликован механизам високо развијених производних снага аутоматизације електронике и нуклеарне енергије, питање је, да ли ће моћи да постоји у сваком случају друштво које неће имати овакву централну организацију која ће потпуно демократски изражавати целокупно становништво и где ће се становници веома брзо мењати у управљању али где се не може очекивати да ће постојати увек идејност и једногласност тако да би се могло очекивати да ће доћи до извесних противречности које ће морати да се решавају не само физичком принудом.

Кажем да из ове дефиниције нисам могао да схватим како стоји питање са монополом физичке принуде, као једне од битних карактеристика државе и права, битне карактеристике која их разликује од осталих друштвених организација и норми. Ако чак узмемо као критеријум монопол физичке принуде и ако би у комунистичком друштву, — ово је све област хипотеза свакако, или је можда чисто спекулисање, — али ипак ако би узели да и ту треба да постоји извесна власт, а има извесних схватања међу нама, рецимо у разним дискусијама ја сам имао прилике да чујем таква схватања да треба да постоје извесне санкције принудног карактера, — онда ће тај монопол принуде бити веома неразвијен. Не може се назвати стабилизованим монополом као што постоји данас у социјалистичкој држави или поготову што постоји у свим јаким државама. С обзиром да ће у том друштву постојати по правилу равноправност и једнакост и врло брзо мењање људи на руководећим положајима, ови веома ретки случајеви сукоба који ће се разрешавати уз примену принуде које примењује већина над мањином тражиће не монопол већ се може рећи извесан елемент власти у томе друштву.

Дакле ова дефиниција могла би да се прихвати као дефиниција норми које изражавају друштвену власт а не државну власт. Да у великим друштвима као што је друштво робовласничко, као што је друштво буржоаско, поготову као што ће бити друштво будућности, да ће можда морати да постоји једна организација веома демократска и веома сменљива у погледу личности које се налазе у њој али која ће имати извесна својства али не државноправне власти.

Др. Михаило Јездић: ПРЕЦИЗИРАЊЕ БИТНИХ ЕЛЕМЕНАТА У ДЕФИНИЦИЈИ ПРАВА. — Ја сам на претходном састанку одустао од дискусије јер је друг Стојановић оправдано приметио да је појам права о коме дискутујемо само појам унутрашњег а не међународног права. О овоме сам мало размишљао и хоћу да узем реч у овој дискусији која изгледа на први поглед чудновата јер се држи између наставника и асистената Правног факултета којима је задатак да предају право и да објашњавају шта је право.

Међутим, то само на први поглед тако изгледа, јер сличне појаве постоје и у другим земљама. Постоји неколико чланака у новијој совјетској правној литератури, посебно у часопису „Советское государство и право“ који су принципипијелног карактера и расправљају посредно или непосредно питање појма права или нека друга из њега изведена питања. Такав је случај са чланком А. Е. Скрипилева: Правни погледи Г. В. Плеханова („Сов. гос. и право“, 1956, бр. 10, с. 17—27); Л. И. Дембоа, О принципима стварања система права („Сов. гос. и право“, 1956, бр. 8, с. 88 и сл.); В. С. Тадевосјана, Нека питања совјетског права („Сов. гос. и право“, 1956, бр. 8, с. 90—108), итд. И у западној правној литератури, релативно новијег карактера, постоје чланци који разматрају проблем суштине права. Ја ћу навести, на пример, чланак Пола Рубијеа (Paul Roubier: *Le rôle de la volonté dans la création des droits et des devoirs*, „Archives de Philosophie de droit“, Paris, 1957).

Ја мислим да све то доказује да постојеће дефиниције права у већој или мањој мери не задовољавају у данашњим условима и да је нужна последица процеса развитка друштва на савременој етапи, тражити и покушати да се у вези са новим условима, специјално када постоје поред капиталистичких земаља и социјалистичке земље и земље ослобођене колонијалног ропства пронађе појам права који ће више задовољавати од постојећих. Због тога сматрам да и питање општег појма права, које је покренуто у оквиру наше секције, заиста представља једно питање које заслужује пуну пажњу. Не због неке апстрактне дискусије него због улоге и значаја које право треба да данас има у савременим условима, у унутрашњим и међународним оквирима, а посебно у нашој земљи.

Осврнућу се најпре на постојеће дефиниције права, које су углавном изложене и од стране друга Врачара у његовом реферату или, ако хоћемо другојачије да га назовемо, у тезама о појму права.

Постоје две врсте дефиниција права односно две врсте појмова права. Као што је то друг Врачар већ истакао, прва врста је она која везује појам права за правну технику. То је нормативистичка дефиниција, која каже да је право „скуп норми, чија се примена обезбеђује државном принудом“. Ова врста дефиниција упућује на то да право не подлеже законитостима друштвеног развитка којима подлежу остале друштвене појаве односно да је независно од тока друштвеног развитка и конкретних друштвено-економских услова. Типичан пример за ту врсту дефиниција је Келсенова дефиниција о праву, за које и сам каже да „право само проистиче из права“. То, мислим, не може бити перцепција стварности и не одговара ономе што заиста у животу право представља, мада не значи, с друге стране, да као један од елемената тај нормативни елемент ове појаве не треба да дође до изражаја у појму права.

Другу врсту дефиниција чине у ствари оне дефиниције по којима је право једна специфична друштвена појава. Од ових дефиниција, најприкладнија је дефиниција права Голунског и Строговича. По Голунском и Строговичу право је: „Скуп правила понашања (норми), прописаних или санкционисаних од државне власти, која изражавају вољу владајуће класе, чија се примена обезбеђује принудном силом државе у циљу заштите и развитка друштвених односа и система подесних и корисних за владајућу класу (С. А. Голунски и М. С. Строгович: *Теорија државе и права*, Загреб, 1946, с. 136). Ова врста дефиниција дакле упућује на условљеност права — мислим, на друштвено-економску условљеност: да оно има, свој настанак и развитак који није одвојен од законитости друштвеног развоја уопште и да врши изврстан повратан утицаја на тај развој. То значи да већ сама таква врста дефиниција (у већој или мањој мери) упућује на то да утицаје те законитости треба истражити и кад се оне открију, до танчина испитивати последице права у погледу животних односа и из-

градње одређеног друштвеног система. То је отприлике онај задатак који је постављао, као што вам је познато, Маркс кад год је приступао изучавању одређене појаве: прво открити одређене законитости а затим до тачина испитивати последице које се одражавају у животу.

С те стране погледано, ова врста дефиниција је у ствари кориснија и научно тачнија, по мом мишљењу, од прве врсте дефиниција права, иако можда изгледа чудновато да ја као наставник међународног приватног права расправљам о општем појму права. Било би природније да се тим проблемом више баве представници опште теорије права. Међутим, ја сматрам да је ово једна општа дискусија између нас и да треба дати одговарајући прилог без обзира на то ко шта предаје. Наиме, треба изложити како ко сматра појам права да би се евентуално сложили, ако је могуће, у погледу одређених елемената које право треба данас да има.

Од ове друге врсте дефиниција мени изгледа, као што сам малопре напоменуо, најприкладнија Голунски—Строговичева дефиниција права. Без обзира на то што је овде у дискусији, разуме се, било и супротних мишљења. Мени тако изгледа због основних елемената који су у њој садржани. Ти елементи, као што вам је познато, јесу: прво, да је право регулатор друштвених односа; друго, да то чини путем правила понашања која изражавају вољу владајуће класе и треће, да је њихова примена обезбеђена државном принудом. У целини, она најближе одражава оно што је у стварности унутрашње право. Међутим, мени изгледа да је и овом дефиницијом дефинисано углавном унутрашње а не и међународно право. Поред тога ја ћу покушати да допуним извесне елементе или да предложим корекцију појединих елемената. У том циљу ћу се прво задржати на сваком од ових елемената који долазе до изражаја у Голунски—Строговичевој дефиницији права.

Први елемент — да је право регулатор друштвених односа — по мом мишљењу није потпун и због тога не одражава у потпуности оно што право у стварности представља. Овај елемент није потпун, прво због тога што је речено да је оно регулатор друштвених односа али не и у датим условима.

Друго, код овог елемента треба да дође до изражаја и чињеница да је оно и регулатор међународних односа, односа између држава.

Треће, овај елемент мени изгледа да је непотпун и због тога што право тек посредно регулише друштвене и међународне односе. Право односно држава је мртво слово на хартији ако претходно не прође кроз свест човека. Из тога произилази закључак да код овог елемента треба да дође до изражаја да право регулише непосредно свест људи и држава како да поступају у њиховим међусобним односима а тек посредно и саме те односе.

Овакво схватање, по мом мишљењу, изгледа да је више у складу са схватањима класика марксизма а делимично је дошло, тако бар мени изгледа, до изражаја и у речима друга Тита поводом доношења нашег новог Устава. Наиме, познато је да код класика марксизма право долази у друштвену супраструктуру, оно је део друштвене надградње, мада је ближе друштвеној бази него остали облици друштвене надградње. Оно заједно са политиком, филозофијом, књижевношћу, уметношћу, културом уопште, моралом, етиком, итд., у датим условима формира свест код људи. И ми заиста видимо да и у овом случају (када је у питању право) пре можемо говорити о том формирању у датим условима свести код човека или групе људи или држава у вези са тим како се мора поступати у одређеним односима, него што можемо говорити о непосредном регулисању друштвених односа од стране правних норми. Ипак, тиме не желим да кажем да и свест људи непосредно ствара интересе које право заштићује.

Ја бих овде само цитирао оно што је друг Тито рекао говорећи о нашем Уставу:

„Устав који ћемо ми донети остао би мртво слово на папиру, ако не би имао живу душу, ако га наши грађани не би третирали као своје најјаче законско оружје за наш даљи правилан развитак и за спречавање свих могућих скретања и деформација у нашем друштвеном животу убудуће“.

Ове речи друга Тита сам цитирао да бих нагласио: да и овде када се говори о једном појединачном акту, Уставу, истиче се то да сам акт када је донет представља мртво слово на хартији ако не би, значи, прошао кроз свест људи као значајан инструмент изградње социјалистичког друштвеног система.

Зато сматрам да треба рећи да је први елемент права то што је право непосредни регулатор у датим условима свести људи и држава у њиховим друштвеним и међународним односима и посредни регулатор самих ових односа. Овако допуњен и коригован овај елемент мени изгледа да боље одговара стварном стању него рећи само да је право регулатор друштвених односа.

Други елемент који се односи на то да се регулисање друштвених односа врши путем правила понашања (норми) која изражавају вољу владајуће класе прописаних или санкционисаних од државне власти, по мом мишљењу, исто тако је могуће допунити и кориговати у циљу давања потпунијег општег појма права.

Прво због тога што правила понашања која изражавају вољу владајуће класе, прописана или санкционисана државном влашћу, односе се углавном на унутрашње право а не и на међународно право, јер међународна правила понашања не прописује или не санкционише само државна власт, поготово не државна власт једне државе, него или више држава или међународне организације. Па, како је право једна појава која постоји у друштву и то не само у оквиру једне одређене државе него и у међународном животу, то се намеће потреба допуне и корекције у овом смислу и овог другог елемента општег појма права.

Друго, на данашњем ступњу друштвеног развитака не можемо говорити о томе, по мом мишљењу, да право изражава увек само вољу владајуће класе. То је вредело за експлоататорске друштвено-економске формације: робовласничко друштво, феудализам и капитализам. На данашњем ступњу друштвеног развитака, када имамо право и у социјализму у коме оно одражава не само вољу радничке класе него и других слојева радног народа односно вољу радног народа, мислим да је потребно кориговати поменути елемент и у овом смислу. Голунски и Строгович у напред цитираној њиховој дефиницији права нису ту корекцију извршили, мада су то урадили када су дали дефиницију совјетског права (види: Голунски—Строгович: н. д., с. 180).

Треће, код овог другог елемента права, мислим да треба подвући да се помоћу норми (правилима понашања) *заштити* у њима изражени интерес владајуће класе у капитализму или радног народа у социјализму, да се у датим условима изграде, учврсте и развију за њих корисни друштвени односи и друштвени систем, или да се помоћу ових норми *заштити* у њима изражени интерес, који је резултат *усклађивања* интереса разних држава или њихове борбе да се изграде, учврсте и развију корисни или у датим условима нужни односи држава.

Што се тиче трећег елемента који је наведен не само у дефиницији права Голунског и Строговича него и у свим постојећим дефиницијама, наиме да су ове норме обезбеђене државном принудом или санкцијом, мислим да је он тачан уколико се односи на унутрашње право. Међутим, тај елемент права је врло дискутован кад је у питању међународно право. Мени се чини да овај елемент општег појма права, узимајући у обзир да право чини не само унутрашње него и међународно право, треба проширити и рећи да су правне норме обезбеђене у оквиру сваке земље државном принудом или међународном принудом у међународном животу.

Ето то су те корекције и допуне елемента општег појма права од кога сам ја пошао јер ми он изгледа најприкладнији и који употребљавам и у своме уџбенику.

Ако бисмо узели у обзир ове корекције и допуне код одговарајућих елемената општег појма права, како сам их мало пре изложио, ми бисмо заиста могли да дођемо до једне потпуније опште дефиниције права која би обухватала и унутрашње и међународно право и која би потпуније одражавала право, као општу појаву која данас постоји не само у капитализму него и у социјализму и у међународном животу, али би истовремено и подвлачила и његову суштинску разлику у сваком од ових облика друштвеног живота.

Таква потпунија општа дефиниција права могла би се по мом мишљењу формулисати на следећи начин:

„Право је скуп, у датим условима, државном влашћу прописаних или потврђених норми, чија се примена обезбеђује државном принудом и међународних норми, чија се примена обезбеђује међународном принудом, којима се заштићује у њима посредно изражени интерес владајуће класе, односно, у социјализму, интерес радног народа, да се изграде, учврсте и развију за њих корисни друштвени односи и друштвени систем или интерес, који је настао као резултат усклађивања интереса држава или њихове борбе да се изграде и развију за њих подесни или нужни међународни односи и то на тај начин, што се применом тих норми непосредно ствара свест код људи или држава да у друштвеним или међународним односима морају поступати на основу у тим нормама садржаних овлашћења и дужности, ако не желе да снесу неугодне последице државне или међународне принуде“.

Др. Живомир Ђорђевић: ПОЈАМ ПРАВА И ДРУШТВЕНИ РАЗВОЈ. — Ја сам мислио да ће другови који се баве општом теоријом права данас више дискутовати него ми позитивисти. Међутим, догодило се обрнуто. То свакако због тога што они више знају какве су тешкоће око одређивања појма права, па се теже усуђују да о томе говоре. Али не значи да неће говорити. Нама, који мање знамо о тој ствари лакше је да говоримо, јер нам се чини да је ствар мање сложена него што стварно јесте.

Питање појма права за нас је, по моме мишљењу, значајно и за сазнање и за наставу, особито за наставу с обзиром да се са овим појмом срећемо и у опште теоријским и у позитивноправним дисциплинама.

Ја сам био и сад сам још увек схватања да појам права у настави треба да да теорија права која има могућности да се овим питањем бави у пунијем обиму. Позитивноправне дисциплине, чини ми се, нису у могућности у настави, подвлачима у настави, дубље да захвате проблем права, чак ни проблем права у вези са одређеним позитивноправним дисциплинама. Отуда су њихове дефиниције релативно сиромашне, или пак врло често су упућујуће на општу теорију права. Међутим, слободан сам да изјавим да оно што се код нас налази у оквиру опште теорије права о појму права не може сасвим да нас задовољи и поред прихватљивости основне концепције. Ако је то тако, онда пред нашом теоријом права стоје мали напори и то пре свега у продубљивању појма права.

Као што знате, ја се не бавим општом теоријом права и с тога, чини ми се, не могу са довољно компетентности да говорим о појму права. Међутим, одређивање тога појма од увек ме је интересовало и стога сам слободан да кажем неколико речи, задржавајући као и други право да касније кажем можда нешто више и конкретније о томе.

Право је реална друштвена категорија, и наш задатак се састоји у томе да теоријски објаснимо и дефинишемо ту категорију. Право није вандруштвена појава, као што то желе да прикажу неки правни теоретичари,

пре свега теоретичари буржоаског друштва. Према томе, сазнање права као реалне друштвене чињенице је могућа. Јер, има схватања да се право не може спознати.

По мом мишљењу, право је свестан а не спонтан израз друштвеног схватања које је с једне стране резултанта схватања друштвених снага које имају примарну улогу у друштву, а с друге стране у одређеној мери и резултанта схватања свих, односно већине чланове друштва о томе како друштво треба да буде организовано, како у одређеном моменту треба да живи, а које се испољава у правилима понашања важећим за све, тј. и за оне са чијим назорима се то друштвено схватање слаже и за оне чијим назорима је супротно.

Ако је то тако, онда је право као појава у сваком случају присутно у класном друштву, а и у бескласном у једном одређеном периоду. Ако је право у одређеној мери својствено сваком друштву, ипак морамо да правимо разлику између права у бескласном и права у класном друштву. То су у сваком случају за мене две различите квалитетне развојне етапе права у људском друштву. Према томе, за нас се постављају два основна задатка: прво, да одредимо појам права у бескласном друштву и друго, да одредимо појам права у класном друштву. Најзад, пред нама стоји задатак да одредимо шта је заједничко а шта различито појму права у бескласном и класном друштву.

У дискусији о појму права ваља водити рачуна пре свега о огромном временском распону у коме се право развија и постоји као реална друштвена чињеница. Тешкоће при дискусији о појму права долазе и са многих других страна. Тако, како је већ овде напоменуто, право не треба посматрати само са становишта унутрашњег развоја друштва већ и у међународним размерама. Треба се изјаснити у вези са тим о карактеру правила која се примењују у међународним односима, наиме, изјаснити се о томе да ли су она право или су само обична правила о међународном животу.

Нашој дискусији могло би се замерити да се релативно мало односила на предмет расправљања на појам права већ се досад углавном кретала око другоразредних питања.

Ја бих био слободан да кажем неколико речи о самом појму права. На ранијем састанку ја сам отприлике рекао да је право схватање које представља резултанту схватања друштвених снага које воде друштво о томе како друштво треба да буде организовано, како у одређеном моменту у одређеним областима живота треба да живи. Ово схватање испољава се у правилима понашања важећим за све, тј. и за оне са чијим се назорима слаже, као и за оне чијим схватањима је супротно, јер иза њега стоје санкције друштвених снага које су учиниле да друштво одређено схватање прихвати, да се по одређеном схватању понаша.

Према томе, право, тј. суштина права јесте одређено схватање које се друштву као целини намеће у одређеним доменима живота од стране снага које воде друштво. Правне норме су форма у којима се ово схватање испољава у свету, кроз које оно постаје доступно члановима друштва. Отуда, мени се чини, није сасвим тачно кад кажемо а тако обично говоримо, да је право скуп правила понашања донетих од снага које воде друштво. Тачније је рећи да је право схватање или тачније израз воље снага које воде друштво испољени кроз правила понашања која су обавезна за све чланове друштва. Обавезност обезбеђују снаге које своја схватања друштву намећу. У исто време схватање снага које воде друштво је истовремено у претежној мери и опште-друштвено схватање, све дотле док га друштво не одбаци путем нових снага које испољавају друкчија схватања.

Ја право посматрам не као статичну појаву већ као појаву у кретању у свима фазама: у фази настајања, развоја и одумирања. Право је почело

да настаје у бескласном друштву које називамо првобитном заједницом у мери у којој се то друштво раслојавало на класне групе. Настајући оно је у једном дугом временском периоду потискивало друштвени поредак заснован на обичајним, моралним и другим правилима до момента кад су друштвене снаге које су биле његови носиоци извршиле преврат и на место друштвеног поретка успоставиле правни поредак са изричито класним обележјем успостављајући истовремено нов друштвени систем.

У животу првобитне заједнице било је периода без права, али уколико се та заједница економски развијала и раслојавала на моћније и утицајније у друштву, утолико се развијало и право као израз њиховог схватања о уређењу друштвених односа у овим или оним областима живота. Разуме се не одједанпут у свима. О постојању првобитне заједнице, и поред појаве и развоја права можемо да говоримо све дотле док у њој друштвени поредак преовлађује.

Разуме се да се паралелно са развојем права развијају и органи који представљају заметак државе која ће једног дана заменити друштвену организацију првобитне заједнице.

У вези са правом и државом сличан процес се одиграва у социјалистичком односно у комунистичком друштву, само што тај процес има обрнути смер. Наиме, док у првобитној заједници право настаје, шири се, обухватајући све нове и нове области живота, дотле у социјалистичком друштву право се постепено повлачи из појединих области живота. А то се дешава у оној мери у којој се бришу класне разлике у друштву, у мери у којој нестају снаге које на себе преузимају улогу да говоре и дељају у име друштва.

Према томе, право и држава су у извесној мери и у једном одређеном периоду присутни и у социјалистичком односно комунистичком друштву као већа или мања оаза која представља последњи остатак класне поделе друштва. Насупрот тој оази стоји друштвени бескласни поредак који све више преовлађује док једног дана не постане доминантан. Између ова два крајња периода, тј. у такозваном класном друштву, право доминира у правом смислу речи. Али ни ту оно није свеобухватно у томе смислу да само оно постоји. И у класном друштву постоји поредак који нема класно обележје, али он у односу на правни поредак представља такође оазу и одсутан је из кључних области живота. Он се манифестује у виду обичајних, моралних и других правила, па чак и правила која издају државни органи, која на први поглед изгледају као право али суштински нису право јер нису у интересу владајуће класе већ у опште-друштвеном интересу.

При дискусији о праву у првобитној заједници и социјалистичком односно комунистичком друштву не треба правити, чини ми се, олака упоређења. Треба обратити пажњу на суштинску разлику између ова два поретка. Ја ћу само навести неке моменте који одликују једну и другу заједницу.

Пре свега у првобитној заједници обавио се процес одвајања човека и његове еманципације од животињског царства. Затим првобитна заједница јесте мала заједница чији су чланови међусобно, бар у прво време, везани крвним сродством. Затим у тој заједници је крајње низак ниво производних снага. Духовни живот је тек у повоју. Друштвени односи су релативно малобројни, сиромашни.

Насупрот томе, социјалистичко односно комунистичко друштво представља заједницу људи који су највећим делом углавном овладали привредним и друштвеним законима. Сем тога, те су заједнице велике. Чланови будућег комунистичког друштва нису везани крвним везама него су везани неким другим везама. Најзад, у таквој заједници биће висок ниво производних снага, итд.

Нама је у извесном смислу лакше говорити о праву у првобитној заједници него о праву у будућем комунистичком друштву. Засад је, чини

ми се, довољно ограничити се само на прву фазу комунистичког друштва, тј. на социјалистичко друштво.

На основу реченога могла би се дати једна прецизнија дефиниција права. Наиме, право је класно схватање наметнуто друштву односно од њега прихваћено о томе какви друштвени односи треба да постоје у одређеним областима живота, које првенствено служи интересима класе и које се испољава кроз правила понашања, а чију примену обезбеђује апарат класе који називамо државом.

Међутим, право као испољено класно схватање се само у односу на друге слојеве (класе) испољава као јединствено схватање класе која га испољава. Посматрано у односу на класу која га намеће, оно представља резултанту њених унутрашњих сукоба и тенденција. Мислим да се на овај момент права често заборавља односно он се често испушта из вида при одређивању појма права, при објашњавању суштине права.

Исто тако, право као већ испољено класно схватање кроз правне норме није само скуп правила, није само одређено класно схватање, него је у исто време и одређени друштвени однос између класе која га испољава и осталих класа и друштвених група. И на овај момент се често заборавља при одређивању појма права. С обзиром на овај момент, класа од које потиче право не може да испољи какво хоће право. Пре свега, њена правна схватања одређена су њеном историјском мисијом а затим и свим другим околностима: економским условима живота друштва, структуром друштва, историјским развитком, културним нивоом друштва, ступњем образовања чланова друштва, религијским схватањима, итд.

На основу реченог био бих слободан да дам ову дефиницију права: право је од друштва као целине прихваћено класно схватање, настало као резултанта схватања у оквиру класе која га намеће, које се испољава кроз правила о понашању у одређеним областима живота, које регулише друштвене односе али и само представља друштвени однос и чија се примена обезбеђује државним апаратом као класним оруђем.

Можда би се ова дефиниција у једној пунији, дужој обради могла нешто побољшати у стилизацији, али отприлике она одговара ономе што се мени чини да треба подразумевати под појмом права.

Ово моје разматрање било би на општем, теоријском плану. Поједине позитивноправне дисциплине, по мени, не би требало да одређују општи појам права односно то не би био њихов задатак, мада, разуме се, они који се баве тим дисциплинама могу и корисно је да се баве и општим појмом права јер и они могу дати солидан допринос у том погледу. Али гледајући шта је задатак тих дисциплина, мислим да треба рећи да њихов задатак није то да се баве општим појмом права, а оне и не могу да том питању посвете онолико простора колико то може и мора општа теорија права. Ово особито кад се тиче наставе јер у настави општи појам права мора да буде дат у теоријском предмету о праву, а позитивноправне дисциплине треба да преузму тај појам и да истражују друга питања: да одређују обим одређене гране права, њен појам, њен метод, њен предмет, да посматрају њено место у правном систему, везу са другим гранама права, итд.

Све ово што је досад речено односи се у ствари на унутрашње право, на појам права у оквиру једне одређене друштвене заједнице. Код нас су се појавила мишљења да у нашем друштву више нема права него да постоји један друштвени поредак јер код нас нема експлоатације а нема ни класне поделе друштва. По мом мишљењу, такве расправе нису потпуно у складу са стварношћу иако у њима има и тачних канстација. Оне могу више да штете нашем друштву него што могу да му користе. Не треба заборавити да Југославија као држава постоји од 1918. а да Југославија као социјалистичка држава постоји тек од средине односно краја II светског рата, тј. од ослобођења нема ни пуних 20 година. Ми смо имали и наследили многе проблеме још 1918. па смо многе тешке проблеме на-

сљедили и 1945. у међунационалним размерама, у економском развитуку, у друштвеном, културном, просветном и такође сваком другом развитуку. Не верујем и нисам убеђен, а то и живот показује, да је могуће класне разлике у једном младом друштву избрисати за 20 година поред свег наслеђа које смо ми затекли, нити сам пак убеђен да смо ми за 20 година сва та тешка питања решили. Видимо сваког дана и у нашој пракси и у штампи, итд., како пред нама стоје још огромни задаци и како у нашем друштву живе проблеми које ће генерације и генерације, чини ми се, имати да решавају док наша заједница стварно не буде на оном нивоу на коме треба да буде једно социјалистичко односно будуће комунистичко друштво. И зато ми се чини да сва мишљења и теорије које иду за тим да елиминишу класни карактер нашег друштва и нашег поретка као правног поретка у ствари су на позицијама које више штете нашем друштву него што му користе. Мислим да пре свега не одговарају стварном стању ствари код нас. То је оно што је основно. Такве теорије у ствари представљају велико истрчавање напред испред реалности.

Ја нисам позван да говорим о праву у међународним размерама али ми се чини да они који кажу да међународно право није право нису у праву. Прво, међународно право — колико ја могу да сагледам ствари — није плод једне класе него је резултанта схватања више класа, и то било класа које су различите по својој класној природи било класа које имају исту класну природу али различите националне и друге интересе. У међународним размерама и други интереси класа а не само уско класни играју улогу у постављању правила понашања.

Што се тиче санкције мени се чини да она постоји и у међународном праву. Она није организована онако као што је санкција за поштовање права у унутрашњем животу једне заједнице, али мислим да је очигледно да она постоји. Погледајмо шта се само данас збива а вратимо се и у прошлост. Државе једна према другој, за поштовање међународних норми које су поставиле, примењују и економске санкције, и политичке санкције, и моралне санкције, итд.

Само, с друге стране, сва правила међународног права не треба сматрати заиста правом у правом смислу речи. Као што у унутрашњем поретку у оквиру правних норми има правила која су од општедруштвеног значаја, тако и у међународним размерама постоје правила која су на међународном праву опште прихваћена а за која би се тешко могло рећи да имају класно обележје ове или оне класе или ове или оне државе која оличава једну одређену владајућу класу. Под правом подразумевам заиста само оне норме које су битне за уређење како унутрашњег правног поретка тако и за уређење међународног правног поретка. А поред тих норми и у склопу њих, постоје и друге које нису битне, које носе етикету права или је не носе али које нису у ствари право у правом смислу речи.

Драгољуб Кавран: ПРОБЛЕМ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ПРАВА И ФУНКЦИЈА УПРАВЕ. — Желео бих да скренем пажњу на неке симптоме уношења квалитативно нових елемената у општи појам права на које наилазимо анализирајући управну функцију државе у њеном остваривању кроз рад државног апарата.

Разграничењем и објашњењем функције, управе и управљања у систему самоуправљања у данашњем развојном тренутку може се допринети решењу основног проблема којим се бавимо. Потсећам вас међутим да по овом питању ни издалека не постоји сагласност међу појединим писцима који се њиме баве па ће се отуда и наше излагање више састојати у описивању појаве него у давању готових елемената који би се могли уградити у конструкцију појма права.

Тенденције развоја управе могу се данас поделити на четири или више група што зависи од класификације коју усвајамо. Једна је, од најуопштенијих, синтетичких класификација која запажа: пораст управних организација, њихову диференцијацију, смањење улоге принуде у раду управних организација, и најзад тенденцију професионализације.

Оно што нас занима јесте чињеница да се управне организације тако значајно шире по структури и обиму да то постаје доминантна можда чак одређујућа суштина савремене државе. Сем улоге државне управе у земљама високо развијеног капитализма или изградње масивне свеобухватне управе у Совјетском Савезу, многи послови временом добијају карактер друштвених послова које обављају управне организације и у осталим савременим државама. Пратећи стварна кретања, утврђујемо да је развој сваке државе праћен порастом круга задатака који се морају организовано спроводити, а то су по правилу управни задаци чије извршавање захтева организацију одговарајућих управних служби. Процес интензификације развоја управних служби особито је изражен у области заштите основних интереса заједнице као што су унутрашња и спољна безбедност а сам раст управних служби проузрокује разграђивање фискалне управе. Основни узроци који доводе до пораста управних организација различити су и махом познати. Један од тих узрока је и проширење материјалне базе које ослобађа људски рад за координирано савлађивање проширених задатака које друштво поставља. Више не одлази готово сва енергија људског рада у непосредну производњу већ се решавају и други задаци а то су по правилу — с обзиром на друштвене услове у којима је државна организација још увек неопходан друштвени организам, — управни послови. На пораст управних послова утиче и већа међусобна повезаност људи док релативно смањивање удаљености у географском смислу даје нове облике сарадње који опет проузрокују пораст управних служби које их регулишу. На пример, Међународна поштанска унија, Светска метеоролошка служба, систем телекомуникација и најзад облици сарадње као што су Европска заједница за угаљ и челик, СЕВ, Варшавски пакт и сл.

Поставља се сад питање: с обзиром да је чињеница да се све већи број послова организовано обавља не може ли се утврдити да је мерило развоја сваког друштва организованог у државу баш успех у координираном и ефикасном обављању све већег броја управних задатака? Да би одредили нов квалитет државне организације морамо да се позабавимо начином на који се ти управни задаци остварују. Остварује ли их класична државна управа или друштвене организације чија основна улога лежи ван домена принуде којом су иначе управни органи снабдевени као својим унутрашњим супстратом? Ту није од значаја да ли се ти задаци остварују уз примену непосредне принуде или не јер је претња принудом исто толико стварна за свесно људско биће колико и сама принуда. Неки подаци ће нам помоћи да боље схватимо односно илуструјемо пораст управе. Од 1900 до данас државна управа у САД повећала се за преко 20 пута, државна управа Велике Британије у периоду од 1911 до 1955 порасла је са 172.000 на 748.000 службеника у сталном радном односу, док нас Морштајн Маркс обавештава да је на сличне податке наишао проучавајући управне системе и осталих европских држава. Нова Југославија бележи такође у периоду демократског централизма интензиван пораст државне управе (1950. — 280.000 службеника). Увођење радничког самоуправљања смањује овај број на 256.000, док пораст броја управних задатака не доведе опет до броја од 432.000 службеника у 1960 од којих је 146.000 службеника радило у установама са самосталним финансирањем, тј. на пословима где долази до изражаја самоуправни елемент.

Поставља се сада питање на који се начин регулише делатност управе? Несумњиво правним нормама. Показали смо како се упоредо са порастом друштвених производних снага шире управне организације. Значи, шири се и право, скуп норми које их регулише. Али какво је то право

по свом унутрашњем карактеру; постоје ли какве разлике у односу на различита глобална друштва?

Решење се састоји у квалитативно новом одређивању садржине права, превлађивању класичне концепције правне норме била она нормативистичка или фактицистичка. Државна организација код нас све више преноси своју власт, све се више управних задатака обавља путем јавних служби, друштво се само организује, све више делују фактори споразумевања, арбитраже, ослобођења притиска.

На овај начин долазимо до идеје правне норме као граничне друштвене норме којој недостаје принудни елемент а која истовремено није морална норма, поготово не обичај. Друштво брзо ствара облике координације друштвених послова који, иако одређени и обезбеђени правним нормама, ипак траже своје суштинско превазилажење. Овакве граничне правне норме развија ће се упоредо са порастом свести и осећања заједничког интереса. У атмосфери остваривања управних задатака не у „ситуацији друштвене принуде него у принуди друштвене ситуације“ која је схваћена, сазната.

Још је једно питање интересантно. Чини ми се да је о њему говорио проф. Јездић. Трансформација права примећује се и на међународном плану. У оквиру одређених супранационалних организација долази до истоврсног регулисања друштвених односа. Пре свега сетимо се организације и овлашћења Европске заједнице за угља и челика. Та заједница има своје органе; Високу власт, Веће министара, Скупштину, Саветодавни одбор. На подручју производње угља и челика Висока власт има изузетна права јер су прописи и управни акти која она доноси обавезни на територији држава чланица. У овом случају је ситуација јасна: државе-чланице су уступиле том органу своју суверену власт у области регулисања заједничке производње угља и челика. Али постоји и други облик међународне сарадње, на пример, организација СЕВ. Државе које је сачињавају организовале су комплементарну привредну производњу. А таква комплементарна привреда као база даје и одговарајућу наградњу, организује се систем норми које су наддржавног карактера уз деловање различитих фактора које такву организацију чини чвршћом него многу федеративну државу.

Водећи рачуна само о овим тенденцијама на унутрашњем и на међународном плану поставља се питање карактера нормативне делатности одговарајућих организама односно карактера дотичних норми. Свакако да би требало узимати у обзир све нове па и ове моменте при покушају да се формулише једна општа дефиниција права. Зато ми изгледа основано настојање референта друга Врачара да пружи синтетичку дефиницију права. Међутим, баш због тога се поставља питање да ли је довољно и тачно указивање на околност да је држава једина организација која својом принудом обезбеђује примену свих правних норми? Мени се чини да постоје и други видови заштите правних норми а не само помоћу државне принуде и чије би испитивање спадало у домен међународног права.

Др. Радован Павићевић: О ПОЈМУ ПРАВА И ПРОБЛЕМУ ОДУМИРАЊА ПРАВА. — Пошао бих од извесних ставова који су овде изнети о појму права у вези с питањем постојања права и у бескласном друштву. То значи да је право постојало и у првобитном бескласном друштву и да се сматра да ће оно постојати и у будућем бескласном друштву. Тако сам схватио извесна гледишта која су право дефинисала на тај начин што га нису искључиво узела као историјску категорију, тј. као појаву која је настала на одређеном степену друштвеног развитка, у вези са појавом класног друштва и са појавом државе.

Ако станемо на становиште да је право постојало и у првобитном друштву, првобитној заједници, одатле бисмо могли да аутоматски извучемо закључак да је и држава постојала у том периоду. Мислим да овакав став није прихvatљив не само зато што је он супротан марксистичком схватању о овом питању него што ми се чини да је могуће научно доказати и са данашњег становишта да такав став није исправан.

Разуме се, да је у сваком друштву било норми које су регулисале односе међу људима и да су те норме биле санкционисане на овај или онај начин. Али карактер односа у бескласном друштву био је квалитативно друкчији него у класном, па су и норме које су регулисале те односе представљале друкчији квалитет од правних норми у класном друштву које регулишу квалитативно друкчије друштвене односе и које имају баш на основу тога једну друкчију санкцију, државну санкцију.

Раније је, у првобитној заједници, иза друштвених норми, норми које су регулисале опште проблеме друштва, стајао ауторитет друштва као целине, а у класном друштву те интересе штити посебна организација, из друштва издвојена, класна организација, држава.

Дакле, ако стојимо на становишту да се карактер правних норми одређује према карактеру друштвених односа које оне регулишу, онда се, мислим, морамо сложити с тим да су бескласно и класно друштво различити квалитети, па према томе и одговарајуће норме којима ти различити односи чине садржину. Једино ако се овакво схватање негира, а то би имало за последицу негацију основних ставова историјског материјализма о нужном путу и развоју друштва кроз различите друштвено-економске формације и квалитете и одређености форме садржином, могла би се онда свака норма која је санкционисана од стране друштва или неког друштвеног репрезентанта назвати правном нормом. Иначе, долазимо у ситуацију да различите квалитете означавамо истим именом, а мислим да је то случај ако се сматра да је право постојало и раније и да ће постојати и у будућем бескласном друштву.

Став да право постоји и у бескласном друштву такође полази од једног формалистичког схватања права као норме са одговарајућом државном санкцијом. Мада су они другови који су истицали овакво гледиште обично критиковали нормативистичка и формалистичка схватања, чини ми се да управо оваквим тврђењем они падају на једно формално одређивање суштине права. Јер, изгледа на први поглед, пошто постоји извесна друштвена санкција и пошто ће она стално постојати, колико можемо реално сагледати ствари данас, и у једном будућем друштву, закључује се да је та санкција — што је у ствари друштвени ауторитет — државна санкција. Међутим, сматрам да је то формалистичко закључивање које је одвојено од стварне оцене квалитета друштвених односа у различитим периодима друштвеног развоја.

Према томе, критикујући нормативизам и формализам ово гледиште се такође у суштини своди и пада, по мом мишљењу, управо на формалистичке позиције. Јер, ако се осврнемо на оне научне ставове који су код нас, мислим, опште усвојени и који су научно доказани, излази да држава настаје на одређеном степену историјског развоја, тј. са настанком класног друштва. То је чињеница коју још нико у марксистичкој литератури није научно побео. Ако се то може побити и доказати да је држава постојала и раније, а с тим у вези и право, онда би то требало аргументисати много јаче и убедљивије а не само негирати.

Треба, међутим, имати у виду да је држава не само класна организација, него и представник друштва као целине која врши и низ послова од заједничког интереса. Међутим, због ових послова који су од заједничког интереса за све, држава не би морала постојати као класна организација, као држава. Али, с обзиром на то да она постоји ради своје класне функције, то не можемо замислити постојање неке друге организације која би постојала упоредо уз државу и која би штитила ове општедру-

штвене функције. Има извесних теоретичара који заступају такво мишљење, као што је Жорж Гурвич, а и код нас има сличних схватања: да би у друштву требало да постоје две упоредне организације, једна која би вршила искључиво класно-политичке послове, а друга — општедруштвене, оне у којима нема типично класних супротности које су антагонистичке и које изискују одређену државну принуду.

Маркс је још говорио о двојакој улози капиталисте. Он је истицао да с једне стране, капиталиста врши експлоататорску функцију и по томе је он углавном капиталиста. А с друге стране, у делатности капиталисте он је видео и одређену друштвену функцију, организаторску функцију. Маркс је с правом сматрао да капиталиста није капиталиста због своје организаторске него због своје експлоататорске функције. Слично томе, и држава није држава због своје координационе функције, функције усаглашавања друштвених процеса него због своје класно-политичке функције. Због тога је она нужна и због тога представља посебан квалитет.

Међутим, са одумирањем, са нестајањем класа нестаје ове класно-политичке функције државе, а остаје функција општег представника друштва, организаторска и координациона функција државе. Разуме се, да се нестајањем класно-политичке функције мења квалитет те организације и да она постаје квалитативно другачија. Отуда је и морамо назвати другачијим именом, тј. није правилно да је називамо државом, или, ако је и називамо државом, онда треба схватити да су у питању два различита квалитета.

Слично је и са правом. Оно је настало са државом. Међутим, и у класном друштву не постоје само антагонистички интереси: постоје и неки заједнички интереси, нешто што људе везује а не само искључиво оно што људе раздваја. Према томе, постоје и одређене норме које представљају опште друштвене интересе. Те норме такође регулише држава и иза њих такође стоји државна санкција. Али, у овом случају државна санкција се испољава и представља као друштвена санкција. Међутим, стојећи иза ових норми, држава се не може у том моменту ослободити свога принудног апарата, скинути га као неку кошуљу, да би га после поново обукла кад стоји иза других односа. Држава стоји као јединствена организација иза свих односа које регулише. Према томе, карактер појединих односа и карактер појединих норми не можемо одређивати само према томе да ли стоји иза њих државна санкција или не, него према карактеру односа који се штите, који се регулише одређеном нормом и одређеном санкцијом.

Према томе, и она дефиниција која карактерише право као скуп норми иза којих стоји, чак и нужно стоји државна санкција, није потпуна, формалистичка је, јер не одређује карактер друштвених односа према којима можемо одредити и карактер друштвених норми. Јер, на крају крајева, ако се каже да државна санкција иза одређених норми нужно стоји, остаје нам у најмању руку потреба да дефинишемо и шта је држава. Појам права тиме нисмо прецизно одредили, јер га одређујемо елементом који треба дефинисати и који се такође преображава.

Узмимо само норме којима се штити, рецимо народно здравље или норме којима се уводи опште школовање или наређује вакцинација, итд. Не можемо рећи да те норме са класног становишта представљају неки посебни класни интерес. Може неко рећи да владајућа класа доноси рецимо норме за вакцинацију паса да не би њу ујели бесни пси. Ствар би изгледала мало комично. Међутим, чак ако и усвојимо чињеницу да владајућа класа и ове норме доноси првенствено из својих интереса, битно је да уочимо шта те норме објективно значе, да ли су те норме објективно гледајући у општем интересу или у посебном класном интересу. Важно је оно што норме објективно значе а не из каквих се мотива доносе, мада је и то у извесном смислу такође важно али за одређивање карактера норме није одлучујуће.

Према томе, тек ако овако схватимо правне норме, према карактеру друштвених односа, онда ћемо, чини ми се, моћи много боље да схватимо и проблем одумирања права. Неће нам изгледати да држава нестаје, да држава одумире, а да се право шири, као што су то поједини наши теоретичари истицали и заступали. Јер, на први поглед заиста тако изгледа: доноси се све више прописа иза којих стоји санкција, а говори се о одумирању права. Какво је то одумирање права? Одумирање права огледа се првенствено у томе што нестаје класно-политичког садржаја односа који се регулишу тим нормама. Према томе, морамо гледати не само нормативни елемент него и фактички елемент који је такође укључен у право.

На тај начин, чини ми се да би било исправно ако би право некако одредило као јединство норми и одговарајући друштвених односа у којима се тим нормама штите посебни интереси владајуће класе и које су због тога нужно заштићене државном санкцијом. Јер се у сваком случају не може закључити која је норма правна а која није — као што сам малопре напоменуо — само по државној санкцији, јер она често само нужно фигурира иза одређених норми а у ствари представља друштвену санкцију.

Према томе, ако се тврди да је право постојало у ранијем бескласном друштву и да ће постојати и у будућем бескласном друштву, мислим да се тиме поново пада на његово формално одређивање, као норми иза којих стоји државна санкција, и то условно узета одређена санкција која изгледа државна а која у суштини није државна зато што и карактер државне санкције одређују одређени друштвени односи, и овако гледиште не узима, дакле, као битну одредбу како за државу тако и за право карактер односа који се њиме регулише и штити а то је у првом реду класност тих односа.

Ту се поставља проблем, разуме се, шта је с правом и шта је с државом у социјалистичком друштву у прелазном периоду кад се сматра да не постоје класе, кад су некако класе или нестале или су у процесу нестајања. Ја бих ипак био склон да схватим тај феномен као процес нестајања класних супротности, класних разлика, као њихово трансформирање у друге друштвене супротности, али исто тако можемо да кажемо да ће и право престати да буде право у правом смислу речи, као што и држава престаје то бити, и да се — као што су Маркс и Енгелс, и класици марксизма уопште, тачно одредили — о праву и држави после социјалистичке револуције може само говорити у условном смислу а никако у строго научном смислу. Дакле, то су држава и право у одумирању, значи условно. Право се све више претвара у друштвено-политичке норме, а држава такође све више прераста у друштвену организацију, друштвени механизам, механизам самоуправљања, на пример, као што је то случај код нас.

Александар Вацкић: О ПРАВУ СА СТАНОВИШТА ОДНОСА ДРУШТВЕНЕ ОСНОВЕ И ДРУШТВЕНЕ НАДГРАДЊЕ. — Узимајући као економист учешће у дискусији која за предмет разматрања има појам права са становишта теорије и позитивноправних дисциплина дужан сам да учиним извесна претходна објашњења. Улога економских дисциплина у склопу правних студија, па отуда и оних који се њима баве на правним факултетима у сваком случају је специфична. Да парафразираам оно што је својевремено Маркс рекао о Прудону, економисти на правним факултетима налазе се у опасности да на својим факултетима буду сматрани добрим економистима, на економским факултетима добрим правницима а да можда нису ни једно ни друго. У том смислу, иако је моје основно образовање стечено на правном факултету, свестан сам опасности којој се из-

лажем када се упуштам у разматрање проблема којима се на систематски начин нисам бавио. Међутим, с обзиром да је реч о дефинисању појма права, одређивању његове улоге у формирању друштвених процеса као и места у систему друштвених наука, и имајући у виду да се у економским предметима такође мора дефинисати појам права и одредити његова улога у формирању привредних кретања једног друштва, мислим да ће бити корисно да се каже неколико речи о томе како се на право гледа са становишта економских наука, односно о праву у склопу односа друштвене основе и друштвене надградње (1). Имајући у виду напред речено сврха мог учешћа у дискусији није у томе да да било какве дефинитивне готове одговоре о питањима појма права већ да пружи извесне елементе на основу којих ће они који се проблемима права баве на редован начин и са више компетенција моћи да то учине.

I. О неким ставовима претходних дискусаната. Пре него што пређем на разматрање питања због кога узимам реч у овој дискусији, желео бих да кажем неколико речи о неким ставовима претходних дискусаната.

Прво, од стране неких учесника изражене су извесне резерве о томе колико дела класика марксизма дају основе за одређивање историјско-материјалистичког појма права односно изражено је жаљење што се Маркс и Енгелс нису у већој мери бавили правом те нису дали све елементе на основу којих би било могуће формулисати и марксистичку концепцију права. Ја се са таквим резервама не бих могао сложити. Наиме, мислим да из оваких ставова стоји један начин схватања марксизма у коме се у делима класика траже готова решења или бар сви елементи за решавање свих проблема развоја друштва. Тиме се на историјски материјализам не гледа као на одређен поглед на свет, одређен методолошки приступ и начин тумачења природе и узрока друштвеног развоја већ као на завршен систем знања коме се не може ништа додати ни одузети, из кога се логичко-дедуктивном анализом долази до одговора на сва питања друштвеног развоја. Отуда и врло честа појава да се многи ставови не бране својом садржином, премисама на којима су засновани и логиком којом су из њих изведени већ искључиво позивањем на дела класика марксизма. Будући да су и Маркс и Енгелс писали у веома различитим околностима, да су многи од њихових радова писани имајући у виду одређене историјске услове, у њима се могу наћи и ставови који се на први поглед не могу довести у међусобну сагласност. Отуда се ставовима или боље рећи цитатима из дела класика често бране и дијаметрално супротни ставови. Међутим, такав начин приступања анализи друштвених појава управо је супротан духу историјског материјализма. Свако настојање да одређене друштвене појаве објасне парцијалним тумачењем текстова класика марксизма, уколико истовремено није у складу са његовим општим поставкама или занемарује основне елементе стварности коју жели да објасни, према мом мишљењу је унапред осуђено на неуспех. Може изгледати да овим објашњењима нема места. Међутим, нашла пракса то оповргава. Неки наши економисти истичу да у свом изучавању социјалистичке привреде примењују Марков метод зато што је социјалистичка привреда робна, тако да је реч о истом предмету истраживања. Другим речима, да социјалистичка привреда није робна на њу се Марков метод не би могао применити, или, идући даље том логиком, за комунистичку привреду која према нашим антиципацијама неће бити робна, његов метод није применљив. Као да је Маркс дао само анализу робне производње а не један филозофски и економски систем, одређен начин схватања и тумачења друштвеног и привредног развоја људских заједница. Или, неки други економисти у

(1) О овом аспекту посматрања права пише се данас и у Совјетском Савезу. Види, на пример, Е. Јакуба, Советское право — составная часть социалистической надстройки в период строительства коммунизма, Харьковскиј унив. Харьков, 1963.

формулисању теоријског система социјалистичке привреде полазе од претпоставке непостојања друштвене интервенције у привредни живот — јер је такву претпоставку имао и Маркс, иако данас свесни фактор у привредном животу представља објективну чињеницу не само у социјалистичким већ и у капиталистичким земљама.

Нема никакве сумње да је одређено тумачење марксизма отежано чињеницом да дела класика нису писана по неком унапред одређеном систему, тако да и по форми чине једну логичку и до краја разрађену целину. Многа питања разрађена су на више места а о неким се може закључивати само на посредан начин. Али исто тако нема сумње да међу делима Маркса и Енгелса постоје радови (или њихови делови) који имају општи карактер и радови који су писани имајући у виду одређене услове који одређују границе њихове применљивости. Мислим да међу радовима општег карактера једно од најзначајнијих места заузимају „Предговор“ и „Увод за критику политичке економије“. Да не дужим са овим, чак да Маркс није ништа друго дао сем „Предговора“ и „Увода“, односно да није ништа друго написао сем оног фамозног цитата који можемо срести у свим делима која се баве друштвеним појавама а који почиње са: „Општи резултат до кога сам ја дошао и који ми је када сам већ дошао до њега, послужио као путоказ у мојим студијама, може се укратко овако формулисати [...] (2), мислим да су у њему дате основне премисе дијалектичког погледа на друштвени развој на основу којих се може формулисати и историјско-дијалектичко схватање права и одредити његово место у развоју друштва.

Друго, рекао бих нешто о дефинисању права као скупа норми санкционисаних организованом санкцијом државе како се право најчешће дефинише. Иако ова дефиниција као веома једноставна изгледа сасвим прихватљива тако да се њом најчешће и служимо, мислим да она умногоме осиромашава појам права свдећи га на један од елемената који га конституишу. Моје познавање теорије права није такво да бих могао да дефинишем нормативистичко схватање права односно да кажем да ли је управо то нормативизам или није, али мислим да се такво дефинисање појма права може озбиљно нападати. Анализа таквог одређивања појма права показује да је у њему оно што се објашњава објашњено самим собом односно није уопште објашњено. Наиме, ако правне норме дефинишемо као правила понашања заштићена монополом физичког насиља државе а право као скуп таквих норми, излази да смо право дефинисали као скуп правних норми. На тај начин, иако може изгледати да је то само моја формалнолојичка конструкција, ми смо категорију (право) извели из атрибута (правни, јер постоје и друге норме) који је изведен из ње саме. Такав начин дефинисања појма права се отуда према мом мишљењу не би могао прихватити. Мислим да нема никакве сумње да у односу правоправна норма, право представља теоријски приус и да се зато право не може дефинисати као скуп правних норми. Уколико и не прихватимо овакво формалнолојичко побијање таквог дефинисања права мислим да се право ни по својој садржини не би могло тако дефинисати. Право представља посебну област друштвеног живота људи, један облик друштвене организације људских заједница на одређеном ступњу њиховог развоја, један систем у коме поред правних норми постоји и читав низ других елемената без којих право не може постојати нити се може схватити. У том смислу, мислим да би се дефиниција коју у тези (XIII) даје друг Врачар (право као облик политичког конституисања глобалног друштва) могла узети као полазна основа за формулисање једног комплекснијег појма права. Као основа зато што у њој пре свега нису дата битна обележја права (изразом „специфични поредак“ није дата и садржина права), и, с друге

(2) Карл Маркс: Прилог критици политичке економије, Београд, Култура, 1960, с. 9.

стране, зато што се у њој по мом мишљењу некритички преузете извесне формулације за које у већ постојећој терминологији постоје адекватнија решења (глобално друштво ми много чешће називамо друштвеном заједницом, друштвом у целини или једноставно друштвом, политичко конституисање обликом друштвене организације, итд.), о чему ће касније бити више речи.

Најзад, било је изражено и мишљење да у извесним дисциплинама, у грађанском односно имовинском праву, право у ствари не регулише друштвене односе већ кретање имовине. Мислим да се овако одређивање садржине права, чак ни са становишта појединих дисциплина не може прихватити јер за полазну основу има не суштину већ појавни облик ствари. Појава размене као облика повезивања издиференцираних и осамостаљених привредних субјеката која карактерише робну привреду, заиста ствара привид да се на тржишту размењују предмети односно да критеријуми на основу којих се робе доводе у квантитативан однос произилазе из њиховог материјалног облика. Међутим, дубља анализа показује да се вредност роба као критеријум на основу кога се оне међусобно размењују ни у ком случају не може извести из њих самих (тј. као ствари) већ једино из чињенице да су резултат људског рада и да представљају форму испољавања друштвених односа који настају између њихових власника. Вредност, отуда, није ништа друго до „производни однос издиференцираних и међусобно осамостаљених произвођача квантитативно изражен кроз однос њихових производа“ (3). Другим речима, промет роба фетишизира друштвене односе дајући им материјално обличје. На идентичан начин се у грађанском праву ствара привид да право регулише кретање имовине а не друштвене односе. Да је то тако јасно произилази из самог појма имовине. Имовина је друштвени појам, у крајњој линији друштвени однос, а не материјални, технички појам. Имовину не можемо дефинисати као прост скуп ствари (добара), нужен елемент за њено дефинисање је субјект, физичко или правно лице. Механички скуп ствари које нису повезане припадањем истом субјекту не може бити носилац права ни обавеза, па отуда ни предмет правног регулисања. Отуда нема сумње да и у грађанском праву право регулише друштвене односе људи, и то односе који настају у вези са материјалним добрима (имовином) а не кретање имовине.

П. Право у светлу односа друштвене основе и друштвене надградње. Право као део друштвене надградње је свакако најважнији аспект са кога га економист може посматрати. Међутим, одређивање његовог места у том склопу претпоставља дефинисање односа друштвене основе и друштвене надградње уопште. Иако је овај однос, у који овог пута немам намеру да се упуштам, предмет разматрања скоро свих уџбеника који се баве друштвеним наукама, иако скоро нема студента који неће моћи да каже да се односи у друштвеној надградњи формирају у зависности од односа у друштвеној основи, не би се могло рећи да су у нашој теорији ова питања до краја рашчишћена. Имао сам прилике да током прошле године на страницима *Гледишта* прочитам један напис о тумачењу односа друштвене основе и друштвене надградње у нашим уџбеницима, као и одговор на њега (4), па иако се не бих могао сложити са свим што је тамо речено, мислим да бих се могао сложити са закључком да је тај однос у нашој литератури у приличној мери упрошћен, да се највећим делом остаје на његовом најопштијем формулисању, уместо да се условима савременог друштвеног развоја анализирају облици њихове међусобне повезаности и по-

(3) Др. Милош Самарџија: *Привредни систем Југославије*, скрипта, издање Савеза студената права, Београд, 1963. с. 402.

(4) Др. Михаило Поповић: Тумачење Марковске схеме о друштвеној основи и надградњи у нашим уџбеницима социологије и њено стварно значење, „Гледишта“, 3/1962, с. 5—13; Др. Радомир Лукић: Око Марковске „схеме“ о друштвеној основи и надградњи, „Гледишта“ 9/1962, с. 5—8.

себно испитује повратан утицај друштвене надградње на друштвену основу. Посебно због тога што управо разни облици друштвене надградње, у форми свесног усмеравања друштвеног и привредног развоја, треба да у земљама које карактерише релативно низак степен развијености производних снага одиграју одлучујућу улогу у изградњи социјалистичких производних односа. У ствари је то проблем који ме је навео на учешће у дискусији.

Посматрано као део друштвене надградње право по мом мишљењу не представља само прост скуп норми заштићених монополом физичког насиља већ истовремено и један одређен облик друштвене организације људских заједница, настао на бази одређеног степена развоја производних снага, изражавајући на непосреднији или посреднији начин односе који се формирају у економској области живота људи. Нагласак у оваквом одређивању појма права је на друштвеној организацији живота људских заједница, чиме желим да кажем да право представља једну целину, сложен систем правила понашања субјеката који их стварају и обезбеђују њихово поштовање, појединача и друштвених група (субјекта права) као и њихових међусобних односа. Овај правни облик регулисања међусобних односа људи у крајњој линији одраз је владајућих производних односа као и, пре свега, доминантног облика друштвене организације привредног живота људи. У том смислу се однос права као дела друштвене надградње и друштвене основе (економских односа) може дефинисати као однос форме и садржине, облика и суштине, последице и узрока. Разумљиво је да тај однос није однос непосредне зависности јер се правни односи не формирају искључиво на основу промена у области материјалног живота људи. Само на бази овакве релативне самосталности права може се објаснити чињеница постојања различитих правних система у условима производних односа у основи истог типа (романско и англо-саксонско право, на пример). Али, исто тако као резултат релативне самосталности правних облика друштвених односа настају и различити видови повратног утицаја права на развој друштвених односа који настају у области материјалне производње који се манифестују у олакшавању или спутавању њиховог развоја.

III. Улога права у формирању социјалистичких производних односа. Управо последње питање о коме је напред било речи, облици повратног утицаја права на друштвену основу (производне односе), треба по мом мишљењу, да у одређивању појма права и његове улоге у развоју друштва уопште а социјалистичког друштва посебно, заузме централно место у овој дискусији. У том погледу од значаја је неколико момената.

Прво, изложено дефинисање права као облика друштвене организације, форме у односу на економску структуру друштва као садржину, ни у ком случају не значи да право нема сопствену садржину. Као и сваки други донос, однос права (надградње) и економске структуре (основе), као однос форме и садржине није апсолутан већ релативна однос: право није апсолутно форма, оно је форма само у односу на друштвену основу, као што ни економска структура друштва није садржина апсолутно узев већ само у односу на право и друге облике друштвене надградње. Наиме, уколико под економском структуром друштва подразумевамо целокупност односа производње у једном друштву (Маркс), онда се економска структура која се у односу на право појављивала као *садржина*, у односу на производне снаге друштва са којима чини његов историјски одређен начин производње појављује као његова *форма* за разлику од производних снага које чине његову садржину. И обратно, у односу на право као облик друштвене организације који у крајњој линији одражава економску структуру друштва и штити интересе владајуће класе одржавајући одређен начин производње, правне норме, субјекти права и остали елементи права појављују се као његова форма док тако схваћено право представља њихову садржину. У теорији права ова се момент изразио у разликовању

извора права у формалном и материјалном смислу, при чему право представљају закони, обичаји, правна пракса, итд., док се као материјални извор права дефинише воља владајуће класе. Дефинишући у том смислу поједине облике друштвених односа који се јављају у различитим областима живота људи као „слојеве“ друштвено-економске структуре, чију основу представљају односи који настају у области обезбеђења материјалних услова за живот људи, можемо рећи да се свака два узастопна „слоја“ односе један према другом као садржина и форма и да се сваки од њих појављује у двоструком својству, једном као форма једном као садржина. Другим речима, у друштвеном животу људи нема облика механичке повезаности и непосредног каузалитета већ опште међусобне условљености и узрочне повезаности. Облици повезаности друштвених процеса немају карактер линеарног низа у коме постоји почетак и крај, чист узрок и чиста последица, већ облик континуелног кружног кретања и међусобне зависности, двосмерног утицаја, у коме се само у теоријској анализи један од момената може узети као полазна тачка а облик зависности одредити на основу степена зависности једног од других, односно не апсолутно већ само релативно.

Друго, треба имати у виду да социјалистичко друштво настаје у оквирима које одређују услови ранијих, капиталистичких производних односа и да отуда први облици друштвене организације социјалистичког друштва имају облик правно формулисаних односа, заштићених вољом социјалистичке државе као најорганизованије друштвене снаге новог друштва које настаје. Међутим, у оној мери у којој односи социјалистичког друштва губе карактер класних односа, у тој мери се мења и друштвена садржина онога што још увек има правни облик. Задржавајући и даље формлане елементе права (норма, санкција, правни субјект, правни акт, итд.) право мења своју друштвену садржину. Другим речима, управо у правном облику доживљавају своју друштвену афирмацију односи који по својој природи или бар тенденцијама развоја немају карактер права, што неминовно рађа сукоб, противречност између форме и садржине права. Није никакав проблем наћи илустрације за овакву тврдњу. Није ли радничко самоуправљање у нашој земљи поникло у облику права радних колектива на самоуправљање, не развија ли се даље цео систем друштвеног управљања у облику права, иако је очигледно да они изражавају нови тип друштвених односа, односа социјалистичког друштва. Међутим, управо у томе и лежи опасност: право представља врло ефикасан систем друштвеног регулисања живота људи јер иза њега стоји монопол физичког насиља државе, чак и кад она представља диктатуру пролетаријата. У настојању да извесне циљеве остваре што ефикасније и за што краћи временски период носиоци свесног утицаја на друштвени развој — социјалистичке државе, склони су да у правном облику регулишу и оне друштвене процесе који по својој садржини — у напред наведеном смислу — немају карактер права. Другим речима, постоји опасност изједначавања облика са садржином, оно што изгледа са оним што јесте, или, да употребим категорије о којима је напред било речи, опасност од извесне фетишизације правног облика, од претераног нарастања нормативног регулисања друштвених процеса у условима социјалистичког друштва. Ова се тенденција манифестује у све већем броју прописа које доносе како политичко-територијалне заједнице тако и различити други органи и установе. С друге стране, она се манифестује у све већем броју различитих форми које се морају испунити за остварење неких несумњивих права. Погледајмо, на пример, колико уверења и потврда треба донети да би се добила радна књижица, остварило право на дечји додатак или слично. Није ми ни на крај памети да тврдим да неке од тих форми нису неопходне да би се заштитила стабилност друштвених односа и спречиле злоупотребе, али нема сумње да мноштво форми понекад спутава иницијативу људи и самим тим кочи развој нових друштвених односа. Штавише, ако се број евен-

туалних злоупотреба стави у однос са изгубљеним радним временом које испуњавање свих тих форми захтева, као и материјалним издацима и административним апаратом који све више расте, нисам сигуран да ће резултат бити у корист оваквог регулисања. Најзад, у извесним случајевима се поштовање неких прописа заиста свело само на голу форму која чак више ништа и не гарантује, чиме се претерано нормативно регулисање друштвеног живота показује не само као друштвено нецелисходно већ и као неефикасно. То је данас у великој мери постало са прописима о конкуренцији са различитим потврдама које се дају на изјаву сведока, итд.

Једном речи, настајање социјалистичких друштвених односа под окриљем права олакшава њихово преношење у живот, правни облик чини љуску са којом они долазе на свет. Али, то је мач са две оштрице. Да би били оно што треба да буду, они се морају што је могуће пре ослободити те љуске, јер се налазе пред двоструком опасношћу: прво, да се изгубе у правном облику и да у ствари не буду реализовани или, друго, да због тог облика у живот уђу деформисани и да се претворе у своју сопствену супротност, спутавајући уместо да убрзавају даљи развитак друштва. У том смислу, један од задатака теоретичара права, по мом мишљењу, јесте управо у томе да се одреде границе до којих је у условима социјалистичког друштва рационално примењивати правни облик регулисања друштвених односа, да испитујући друштвену садржину односа људи одреде области друштвеног живота у којима је право још увек целисходан и ефикасан облик друштвеног регулисања. Уколико не одредимо ту границу, налазимо се у великој опасности да је прекорачимо, чиме социјалистичко друштво може добити извесне облике деформација специфичног типа, које се огледају у све већој инхеренцији државе и права у све области привредног и друштвеног живота људи. На тај начин социјалистичко друштво долази пред опасност да се у њему нађу извесне потврде за различите импутације које се од стране грађанских економиста, правника и политичара чине на његов рачун а које се, најопштије речено, састоје у његовом изједначавању са тоталитарним друштвом. Досадашња искуства изградње социјалистичких производних односа у неким земљама показују да таква деформација представља латентно присутну опасност изградње социјалистичког друштва.

При дефинисању социјалистичког права а посебно при одређивању његове улоге у изградњи социјалистичких односа морају се сви ови моменти имати у виду. Чак и ако прихватимо дефинисање права као скупа норми заштићених организовано санкцијом државе, иако оваква дефиниција осиромашава појам права и не изражава до краја његову суштину, за дефинисање социјалистичког права морају се у њу унети извесни допунски елементи. Наиме, оно што се, по мом мишљењу, таквим одређивањем појма права хтело јесте да се нађе једна општа дефиниција права, на извештајан начин објективна, стављена изнад друштва, па до извесне мере чак и изнад класе чију вољу изражава. Мислим да узрок томе треба тражити између осталог и у историјским условима под којима су настали први потпуно развијени правни системи који се јављају са образовањем друштва у савременом смислу речи односно са стварањем капиталистичких држава. Будући да је у основи таквог друштвеног уређења стајао појединац као носилац привредног и друштвеног живота (индивидуализам) и будући да је у њему држава одређивала само опште услове живота људи, одржавајући само „ред и мир“ односно дати друштвени поредак (либерализам), било је и могуће дати једну тако по форми неутралну и опште-прихватљиву дефиницију права. У марксистичкој науци се такав систем друштвених односа изразио управо у формулисању тако поједностављене структуре друштвених односа у облику базе и надградње са јасно извученим границама између једне и друге.

Међутим, савремено право данас ни у капиталистичким а још мање у социјалистичким државама није више ни по форми неутрално. Границе из-

међу друштвене основе и друштвене надградње су данас све мање видљиве. Право је данас до те мере инкорпорисано у све области друштвеног живота људи да је веома тешко одредити где престају производни, економски односи и почињу правни. А ти се моменти морају имати у виду. Ако је у анализи привреде капиталистичког друштва Маркс могао поћи од претпоставке о непостојању било какве свесне акције друштва, он је то могао учинити зато што је њен утицај на стварна друштвена кретања заиста био такав да се могао занемарити. Било би апсурдно заснивати анализу савременог капиталистичког или социјалистичког друштва полазећи од исте премисе из простог разлога што она више не одговара друштвеној стварности. Свесни утицај друштва а државе посебно данас представља објективно, реално присутан елемент друштвених процеса, па се као такав у анализи друштвених појава мора узети у обзир. Колико на економске науке, ово се у подједнакој мери односи и на право. Теорија права мора обухватити све елементе социјалистичког (и савременог) друштва ако жели да буде теорија социјалистичког права. Јер, као што нема производње уопште (која важи за сва друштва) нити има опште производње већ је она увек одређена по историјском облику и врсти материјалних добара које ствара, тако нема ни права уопште нити општег права. Право је увек одређено, по свом историјском облику, као и по садржини, условљено карактером друштвених процеса које регулише и правно уобличава. У том смислу социјалистичко право представља посебан тип права који се не може дефинисати само на основу његових општих елемената (5).

Најзад, на завршетку, мислим да у претходним излагањима има елемената на основу којих се нешто може рећи и о одумирању права. Закони развоја људског друштва могу се схватити само ако се за полазну основу анализе узме друштво у целини, заједница која је у стању да самостално обезбеђује услове своје егзистенције. Ова чињеница представља једну од елементарних карактеристика привредних односа а у економској науци изражена је премисом о друштвеном карактеру процеса производње. Човек је не само друштвена животиња већ и животиња која се једино у друштву може осамити (6). Отуда ће, као што је то био случај и у ранијим етапама развоја људског друштва, обезбеђење материјалних услова за живот људи, као и нормално функционисање других друштвених процеса и даље увек захтевати извесне облике друштвене организације живота људи. Право представља само један историјски облик те друштвене организације, његов настанак није везан за настанак људског друштва нити ће га пратити у свим етапама његовог развоја. Међутим, одумирање права нужно захтева развијање других облика друштвене организације, заснованих како на другом нивоу развијености производних снага и другим облицима производних односа, тако и на другим облицима друштвене свести људи. Ако је поштовање ритуала и обичаја родовске заједнице било засновано на свести о немогућности физичког опстанка ван ње, а поштовање права на свести о немогућности одупирању монопољу физичког насиља, облик друштвене организације привредних и других друштвених процеса комунистичког друштва може бити заснован само на другим облицима свести. Управо овај момент, развој друштвене свести, треба да у одумирању права одиграјућу улогу. Тиме, наравно, не желимо да кажемо да у одумирању права друштвеној свести придајемо примарно место,

(5) Од најновијих совјетских књига о проблемима социјалистичког права напомињемо две издате ове године: Н. Т. Александров, С. Н. Братус: Развитие марксистско-ленинској Теории государства и права XXII сездом КПСС, Госјуриздат, Москва, 1963; Д. С. Иоффе, А. И. Королев: Сущность общенародного социалистического государства и права, Ленинградскиј унив. Ленинград, 1963.

(6) Карл Маркс: Прилог критици политичке економије. Култура, Београд, 1960, с. 193.

јер су услови његовог одумирања везани пре свега за материјалне услове живота људи и облике производних односа међу њима. Будући у крајњој линији и сама одређена условима материјалне производње и друштвених односа у економској области живота људи, друштвена свест је много више резултат него узрок развоја друштва. Међутим, исто тако нема сумње да у развоју друштва њој припада активна улога.

Др. Радомир Буровић: ДВА ОСНОВНА СХВАТАЊА ПОЈМА ПРАВА.
— Право се може посматрати са једног филозофског гледишта и на тај начин доћи до извесних закључака па и дефиниција. Резултати постигнути овим путем имају само једну одређену вредност. С друге стране, до појма права може се доћи и индуктивним путем. Дефиниција до које се долази на овај други начин не би се могла потпуно полударати с оном дефиницијом до које се долази путем дедуктивне методе. Сткуда тај извесни несклад? Мислим да он постоји и код других дефиниција и код других истраживања која се ослањају на ове две методе: дедуктивну и индуктивну.

Ако посматрамо право са чисто филозофско-историјског гледишта, онда се наравно тешко можемо отети општем утиску и, ако хоћемо, закључку који се неминовно намеће: да је право једна историјска појава која је настала на тачно одређеном нивоу развоја производних снага и друштвених односа које је оно требало да заштити и да им омогући развој. Право је било средство заштите тих одређених друштвених односа. То би било тачно, и ако ту још применимо дијалектички метод посматрања који се овде мора применити за једну доследну анализу, видећемо да је оно (право) настало стварним преласком извесних количинских нагомилана у једну квалитативну промену која је у друштву обележена настанком државе и права.

Наиме, мислим да је то добро истакао друг Павићевић када је малопрече говорио о појму правила у бескласном друштву уопште, о таквим правилима понашања која су била санкционисана од читавог друштва.

Кад се говори о бескласном, примитивном друштву, онда се мисли на један генс, на једну ужу друштвену формацију, али која је у том смислу представљала једну друштвену целину за сваког појединца — припадника тог генса. За те санкције које је вршило то друштво на том нивоу не можемо рећи да немају можда извесне зачетке правних санкција али то још није право. То није право и ако се посматра са чисто филозофских гледишта а није право ни ако га посматрамо са гледишта и метода посматрања позитивног права односно ако се право посматра са гледишта постојећих правних норми и њиховог система. Санкције које примењује генс јесу принуда али свака принуда не мора бити елемент права, не мора бити право. Има принуде која је неправдо (обично насиље), има принуде која има само неку моралну снагу, итд.

Према томе, сама санкција није довољна да би се одредио појам права. Не можемо гледати ствари тако да чим имамо неку санкцију, чим имамо неку батину, имамо јаку „дубинку“, ево и права. То је, чини ми се, мало превазиђено и уско схватање. Међутим, ако се ослоњемо на овај општи филозофски поглед на свет, не можемо ипак тако лако упростити ствари. Истина, када се упросте, онда су најлакше, најсхватљивије. Али то је један феномен који се не може упростити без ризика да се не испусти суштина. Ту можда и постоји одговор на питање зашто не можемо потпуно да ускладимо једну такву филозофско-историјску дефиницију права и једну практичну која постоји у свим позитивноправним дисциплинама. Јер, рецимо за једног правника чија је струка у ужем смислу грађанско или кривично право просто је несхватљиво да је нешто право ако није санкционисано државном принудом. Кривично-правни стручњак не сматра и не

може сматрати да постоје кривичноправне норме ако иза њих нема одређене санкције. Макар то био укор од суда или новчана казна од 500 динара. Али за њега је то оно што показује да је у питању право. Ако нема такве санкције него је у питању можда неки бојкот или презир, итд., онда наравно идемо у другу категорију, категорију морала. А тако је углавном и са цивилистом, постојање санкције је битно за појам права.

Следи да помоћу индуктивног метода долазимо до једне дефиниције права која има практично правни карактер, једну одређену функцију и улогу у друштву, тј. да се право на одређеном степену друштвеног развојка посматра као прихваћена правила понашања која регулишу одређене друштвене односе обезбеђене државном принудом.

И када се постави питање које односе право регулише, одговор је сигурно да регулише оне односе за које је друштво више заинтересовано у датом моменту. Али са разним променама у друштву — јер друштвени живот је један живи ток, једна жива материја која се стално мења — мењају се наравно и правне норме и тако је релативно шта је право у конкретном моменту а шта није, пошто се оно стално мења. У једном пресеку, ако би једном сечицом засекали и поставили питање шта је право на једном одређеном степену развоја, у једном одређеном временском моменту, тачно опредељено и у простору, ми би већ могли добити прецизан одговор. Али ако хоћемо појам права да одредимо историјски, кроз читав његов развој, онда ту настају велике тешкоће.

Зато и ова дискусија, ма да је покренула низ питања, чини ми се пати од тога и можда многи неспоразуми су баш због тога што једни посматрају право служећи се искључиво дедуктивним методом, једног општег просека и једне опште законитости кроз читав историјски развој који нам је познат, кроз који је досадашње друштво и човечанство уопште прошло, а други опет посматрају право са својих одређених дисциплина и материја, одређених односа које они проучавају и за које су правне норме и предвиђене као правила понашања која треба те односе да регулишу. Наравно да ту онда мора бити извесне разлике али то не значи да та разлика представља једну апсолутну супротност.

Чини ми се да се сви мање-више слажемо у томе кад посматрамо право општеисторијски или са филозофског гледишта: да је то један феномен који настаје на одређеном степену друштвеног развоја, који је пратио читав досадашњи развој од зачета класног друштва па до данас, који, наравно ако га схватимо опет као једно средство за постизање одређеног циља, прати и наше социјалистичко друштво, друштво у прелазном периоду. Кад говорим о друштву прелазног периода никако не мислим да је то кратак период. Можда се ту са многима нећу сложити. Мислим да је то један прилично дуг период, да то не може никако бити период од неких педесет или сто година већ далеко више. Та релативно постојана изградња на крају које ће бити уклоњене друштвене разлике које неминовно још постоје и које су на неки начин извештајан нужан наставак оних разлика из ранијих друштвених формација. Тако Маркс каже: „Имамо посла са комунистичким друштвом, не онаквим какво се оно развило на својој властитој основи него обратно онаквим какво оно из капиталистичког друштва управо излази“ (*Критика Готског програма*). Следи да је уклањање тих разлика један релативно дуг период. Наравно, у историјском посматрању педесетак или сто година су кратки периоди али у животу човека је то много јер он живи свега педесет или шездесет година у просеку. Али, и поред релативности то је дуг период и да се ми не можемо ослободити права и већ сада сматрати да извесна правила која код нас постоје нису право. Јесу. Она су итекако чврсто право. И сада, а то ће бити и кроз тридесет, тридесет пет или педесет година. Дуг је процес изградње безкласног друштва. Оно се не може никако као чаробним штапићем створити, а декларације ту ништа не помажу. Може се слободно написати: тога и тога датума почињемо изградњу комунизма јер смо фазу

социјализма потпуно завршили. Али ту таква декларација не помаже јер то наравно зависи од оних премиса које су Маркс, Енгелс и други марксистички теоретичари, пре свега Лењин, истакли: да се морају уклонити разлике између града и села, разлике између умног и физичког рада, између рада у индустрији и пољопривреди, итд. Кад човек стварно погледа где смо ми на том путу уклањања разлика можемо да кажемо да чинимо тек прве кораке. Наравно, то су врло значајни кораци али ипак први озбиљни кораци који омогућавају с тог филозофског гледишта, не са чисто практично-политичког или политичко-правног, да човечанство изађе из ове предисторије и да уђе у историју, као што су то класици марксизма и највећи теоретичари поставили. Марксизам и у овом домену није догма него руководство за акцију. Међутим, марксизам није ни про-извољност већ одређено гледање на свет — општи поглед на свет, па доследно томе и на појам права.

Ако посматрамо право не само са ове филозофско-историјске перспективе него ако га посматрамо са гледишта његове практичне примене, као одређеног средства за регулисање друштвених односа у једном датом конкретном друштву, рецимо у нашем, ми можемо да одмах приметимо да се право као један живи, витални елемент стално мења, да то чак није само прописима обухваћена материја већ и друга правила понашања. Ми не можемо рећи да је само оно што је прописано у закону право. Можда је то случај у кривичном праву где се некако поклапа слово закона, пропис, сама норма са оним појмом који представља кривично право, па и ту можда не потпуно али углавном сагласно оном принципу: *nullum crimen, nulla poena, sine lege*. Гледано шире многи обичаји, многа понашања, чак и многе фактичке радње и ситуације су посредно санкционисане од друштва, од државе у име друштва. Према томе, домен права је чак много шири од онога што се прописима данас обухвата и нормира. И сами појединци стварају право, појединачне правне норме. Они реализују то право, они га примењују, развија се њихова правна свест о поштовању права, о томе да постоји нека посредна санкција, итд. Нарочито сада код нас имамо настајање и развитак разних нових правних односа. Ако узмемо, на пример, правне односе у привреди, односе између економских јединица које нису субјекти права у формалном смислу, односе њихове према централним органима предузећа, радничком савету и другим органима, видећемо да су то врло компликовани односи који су само некако посредно санкционисани одређеним правним нормама. Врло често смо у оваквим случајевима у недоумици да ли је реч о правним категоријама. Онда имамо низ других правила понашања која су санкционисана извесним моралним санкцијама или извесним економским санкцијама, на пример: недавање средстава, недавање кредита, ускраћивање гаранција, итд. Значи имамо један склоп разних норми и санкција. Та чињеница показује да гледано и са практичног правног гледишта правне норме у складу са развитаком нових друштвених односа мало омеђавају у извесним областима. Долази до посредних санкција, уместо правних примењују се економске и моралне а то је данас све чешће у области наше привреде. На пример, један правилник предузећа који је донет у складу са прописима је право јер је предвиђен у закону његова снага и функција, предвиђене су одређене санкције које ће се у крајњем случају применити од стране одређеног државног органа-суда ако се не буде поступало по правилнику. Међутим, и акт привредне организације који није изричито предвиђен у закону представљао би у нашем систему обавезно правило понашања за оне на које се односи, он црпи своју снагу из уставне основе нашег друштва — самоуправљања.

Погрешно би било сада рећи да постоји нешто што је право, али то право није ни право... итд., како се то често чује. Можемо говорити о томе да сада правне норме можда у свим областима права немају ону оштрину коју су имале раније. Врше се количинске промене. Мењају се извесне

санкције, оне се прилагођавају у зависности од степена развитка друштвених односа који су у садашњој фази још робно-новчани, као и других односа међу људима који се релативно брзо мењају. Према томе, ја сматрам да ће право постепено да нестане као историјска категорија али кроз једну врло дугу еволуцију.

У погледу схватања појма права се никада нећемо потпуно, без извесних нијанси, сложити. Наравно то потиче отуда што једни гледају више са практичне стране, примене права, а други са теоријске. Неслагања су различита али то не значи и у основи супротна. Ствар је у методу посматрања. Када се човек попне на неко брдо, онда види много али види и мало. Поглед му обухвата много, огроман простор, све је под њим. Он је на висини, на Олимпу. А кад дође доле у низине схвата да је видео мало јер има пуно разног жбуња које му је заклањало видик, заклањало разне предмете који су исто драгоцени и важни. Следи да би и једни и други требало да врше посматрање са обе ове тачке, да користе једновременно оба метода, па би неслагања била знатно мања.

Мој општи поглед на право је да се оно може посматрати из наведене две перспективе, по ова два пресека и да ћемо увек доћи до два схватања која се разликују, што је сасвим нормално. Истина је можда у средини као и у многим другим стварима.

На крају, да закључим: право се може посматрати и са једног и са другог аспекта а то је као једно средство за остварење одређених друштвених циљева и на другој страни као средство историјског развоја. И само док право оправдава и има неке одређене циљеве оно може да заслужује да постоји у одређеном облику. Чим се мења одређени циљ, мислим ближе одређени циљ, онда се мора мењати и право, правна норма, санкције негде ублажавати а негде пооштровати јер су те осцилације разумљиве као опште осцилације и кретања која постоје у друштву.

Др. Драгомир Стојчевић: ИСТОРИЈА ПРАВА И ПОСТОЈЕЋА ДЕФИНИЦИЈА ПРАВА. — Нема и не може бити друштва у коме нема правила која регулишу организацију и функционисање друштава као целине и међусобне односе његових чланова. Друштво и оваква правила су два нераздвојна појма: од када постоји друштво постоје и правила која регулишу његов живот и док постоји друштво таквих правила мора бити.

Историја пружа неописиво шаренило ових правила и у погледу форме и у погледу садржине. Она су често „божанског порекла“, и људима предата чудом један пут заувек (као Мојсијевих 10 заповести), или преко свештеника који су у свакодневном контакту са божанствима. Често су „неприкосновени завет предака“ који се поштују из осећања уважавања према њима или из страха од њихове освете. Често је то дугом праксом устаљен ред ствари, усађен у свест јавног мњења које својим притиском обезбеђује њихово поштовање. Често су то налози владара „божанског порекла“ или „божанског угледа“, или налози појединаца или група не заклоњени религиским или другим маскама. Често су ова правила резултат договора чланова заједнице или донета од тела надлежних за стварање правила. Често су то изрично неформулисана правила него схватања или процене ситуације, итд., итд.

И у погледу садржине историја је створила не мање шаренило. Поред правила која забрањују крупне злочине (као на пример, издаја заједнице или убиство члана заједнице) или постављају темеље привредног и друштвеног живота заједнице која се срећу увек и свуда, у разним друштвима и разним периодима срећу се правила која на најразличитије начине регулишу, наређују или забрањују најразличитије ствари укључујући начини ослњавања, задовољавање разних физиолошких потреба и потреба хигијене, итд.

Морала би се направити врло висока апстракција ако би се желело једним појмом обухватити цело ово шаренило, нарочито ако би се желела дати и формална и садржинска дефиниција.

Посматрана са формалне стране сва ова правила имају само једну заједничку карактеристику: то је санкција. Нема у историји правила чије непоштовање од стране група или појединаца не повлачи неку реакцију друштва. Историја пружа дугачку салу најразличитијих по облику и интензивитету начина реаговања на непоштовање његових правила, али оно увек има карактер осуде и управљено је увек на спречавање будућих сличних поступака или на васпитавање људи у духу правила која је друштво поставило. Тај карактер има и смртна казна и *aquae et ignis interdictio*, исто тако као и презир или неуважавање од стране околине, убијање или продавање у ропство дужника исто као и принудна наплата потраживања из његове имовине.

Још теже је наћи заједничке карактеристике свих ових правила посматраних са гледишта њихове садржине. Једина коју видим јесте у томе што сва она захтевају одређено понашање појединаца и група у односу на друге појединце, групе и цело друштво.

Дакле, сва разна правила којима су у разним периодима и разним друштвима регулисала организацију и функционисање друштва као целине и међусобне односе његових група и појединаца имају само две заједничке карактеристике: то су правила која намећу одређено понашање и чије непоштовање изазива примену неке санкције од стране друштва. Друге заједничке особине свих ових правила ја не видим.

Међутим, поједине групе ових правила имају и других заједничких карактеристика које их издвајају у посебну целину. Једна таква група одликује се тиме што иза ње стоји државни принудни апарат. Ову групу правила назвали смо: право. Према томе право сачињавају правила која намећу одређено понашање над чијим поштовањем бди државни принудни апарат.

Санкција државног принудног апарата представља специфичну карактеристику права којом се оно одваја од свих других правила која су се појављивала у историји или и данас постоје. Међутим, још две карактеристике су нужни саставни део појма права али нису специфично његове јер га имају и нека друга правила: 1. Оно је постало са државом која се јавила у одређеним историским условима и нестаје са нестанком државе у одређеним историским условима. 2. Држава је апарат владајуће класе — зато право намеће овакво понашање какво одговара интересима владајуће класе. Историја то неопозиво потврђује — чак и онда када поједина правила санкционисана од државе штите неке интересе потчињене класе, она то чине зато што то у том моменту одговара интересима владајуће класе. Ту карактеристику имају, на пример, и правила морала у класном друштву. Друге специфичне карактеристике права као друштвеног феномена, посматраног, независно од конкретне државе или типа државе или нужне елементе његовог појма, мислим да је врло тешко наћи. Нарочито је, чини ми се, тешко и сувишно тражити садржинске елементе који би одвајали правна правила од других правила. Јер, много пута у историји исто правило је добијало час карактер правног правила, час правила морала или лепог понашања, а низ правила уживају поред државне истовремено и друге санкције. Чини ми се чак да сва настојања да се право дефинише неким унутрашњим садржинским елементима иду ка томе да га одвоје од државе и претаве га као самосталну вчиту категорију што у крајњој линији води прикривању његовог класног карактера.

Међутим, чини ми се сасвим умесним и нужним истраживати садржинске карактеристике права појединих држава или типова држава и упоређивати их са другим групама правила у њима онда када се ради њихова историска или социолошка анализа.

Дефиниција права коју сам горе изложио, иако јој се може приговорити да је формална, врло је прецизна и потпуно задовољава моје потребе као наставника историје римског права а мислим и потребе студената. Помоћу ње се јасно може одредити да ли је једно правило правне или друге природе. Помоћу ње се прави јасна разлика (која је суштинске а не формалне природе) између правних правила и правила примењиваних у бескласном гентилском друштву или која ће бити примењивана у бескласном (бездржавном) комунистичком друштву. Ако будемо наставили да и у бескласном друштву неку групу правила називамо правом (а то можемо, јер питање како ћемо назвати неку ствар или установу јесте ствар конвенције) то ће значити да смо за нову категорију употребили стари назив односно створили нови појам права који ћемо увек морати да супротстављамо данашњем његовом појму.

Др. Михаило Ступар: СОЦИЈАЛИЗАМ И ПРАВО. — Да би дискусија о појму права „Са становишта теорије и са становишта позитивноправних дисциплина“ допринела расветљавању и објашњавању, а самим тим и одређивању појма права, потребно је, као што је сасвим исправно већ у претходним дискусијама истакнуто, поставити пре свега питање шта је право уопште и зависно од одговора на то питање покушати видети може ли се право поимати, схватати и схватити са два становишта: са становишта теорије и са становишта позитивноправних дисциплина.

Морам одмах да напоменем да сматрам да је неправилно говорити о појму права посебно са становишта теорије и о појму права посебно са становишта позитивноправних дисциплина. Право је јединствен појам и оно се не може на један начин поимати са становишта теорије а на други начин са становишта позитивноправне дисциплине, ако хоћемо да то поимање односно да тај појам буде научно заснован а то значи делотворан.

И теорија права и позитивноправне дисциплине треба да дају један појам права, који без обзира на неке додатне елементе што их позитивноправне дисциплине могу дати за поједине посебне гране права, тј. за поимање посебних грана права односно за појам посебног права (које због тога ништа мање није право уопште) треба да буде општи појам права за све гране права.

Постојање варијетета друштвених односа у посебним гранама права не значи да постоје варијетети појма права; постоје само модалитети појавних облика права чији је појам, суштина иста.

За боље и правилније одређивање појма права свакако би било корисно претходно уочити, издвојити и упоредити извесне карактеристике права у капитализму и права у социјализму. Сматрам да је томе питању у претходним дискусијама сасвим исправно дата одговарајућа пажња, али оно, наравно, тим дискусијама није исцрпено, нити ће у догледно време бити исцрпено.

Од стране неких дискутаната поставило се питање овако: „Ако је социјалистичко друштво бескласно и ако у њему нема експлоатације, а познато је да је право „у закон претворена воља владајуће класе“, откуд право у социјализму! Будући да су социјализму „нема владајуће класе“ то нема ни њене воље, а кад нема воље владајуће класе то нема ни права, — закључује се из тога. Како то да, са друге стране, у социјализму ево већ и после 50 година његовог постојања срећемо право?“

Хтео бих о томе нешто да кажем. Да бисмо боље одредили или дошли до основних карактеристика социјалистичког права подсетимо се пре свега мисли класика марксизма-лењинизма о томе и о додирним питањима.

Са гледишта са кога прилазим овом питању значајне су посебно следеће Марксове речи:

„Што се пак тиче расподеле средстава потрошње међу поједине произвођаче, ту влада исти принцип као при размени робних еквивалената: једна количина рада у једном облику размењује се за једнаку количину рада у другом облику.

„Зато је овде једнако право још увек по принципу буржоаско право, иако принцип и пракса нису више у опреци, док размена еквивалената при робној размени постоји само у просеку а не у сваком поједином случају [...].

„Право произвођача пропорционално је раду који они дају; једнакост се састоји у томе што се мерење врши једнаким мерилом — радом [...].

„Ово једнако право је неједнако право за неједнаки рад. Оно не признаје никакве класне разлике, јер је свако подједнако само радник; али оно признаје прећутно неједнаку индивидуалну обдареност, и, према томе, неједнаку радну способност као природне привилегије. Зато је оно по својој садржини право неједнакости, као и свако право. [Подвукао М. С.]. Право може по својој природи постојати само у примењивању једнога мерила; међутим, неједнаке индивидуе (а оне не би биле различите индивидуе кад не би биле неједнаке) могу се мерити једнаким мерилом само уколико их гледамо под једним углом, узмимо с једне одређене стране, у даном случају, на пример, посматрамо само као раднике, и у њима не гледамо ништа друго, апстрахујемо све остало. Даље, један радник је ожењен, други није; један има више деце него други, итд., итд. При једнаком радном учинку и, према томе, једнаком уделу у друштвеном фонду потрошње један ће фактички добити више него други, један ће бити богатији од другог, итд. Да би се избегле све те незгоде, право би морало, уместо да буде једнако, бити чак неједнако.

„Али ти незгодни моменти не могу се избећи у првој фази комунистичког друштва, онаквог какво је оно тек изишло из капиталистичког друштва после дугих порођајних мука. Право не може никад бити изнад економске структуре и њоме условљено културног развитка друштва.

„У вишој фази комунистичког друштва, тада ће тек бити могуће савсим прекорачити уски буржоаски правни хоризонт и друштво ће моћи на својој застави исписати: „Сваки према својим способностима, свакоме према његовим потребама.“ (К. Маркс — Ф. Енгелс: *Изабрана дела* II, Београд, 1950, с. 12—16.)

Према томе, социјалистичко право или право у социјализму је тај „уски хоризонт“ и „комадић буржоаског права“ и са историјске тачке гледишта то је заиста и „уски хоризонт“ и „комадић“, али за нас и са нашег садашњег и данашњег гледишта и у нашим садашњим и данашњим друштвено-економским размерама — то није ни уско ни комадић, него је цела наша данашња пракса и живот и биће још дотле док траје прелазни период — период изградње социјалистичког друштва и прелаза у комунистичко друштво.

Социјалистичко право је дакле по својој садржини право неједнакости као и свако право. Одмах пада у очи чињеница да се у вези с правом помиње *неједнакост*. Значи није право везано само за „вољу владајуће класе“ него и за *неједнакост*. У ствари неједнакост је својеврсан израз „класности“ у друштву али не директне класности него дијалектички укинуте класности која је дакле укинута али се још увек налази у дијалектички укинутом виду — у новом појавном виду, у друштву које називамо социјалистичким друштвом у коме се још увек мора одржавати неједнакост али овог пута не неједнакост *уопште* и *у просеку* као у капитализму (значи, у капитализму неједнакост чак није до краја ни спроведена!) него неједнакост у сваком конкретном случају — фактички и до краја спроведена.

И у комунизму ће бити неједнакости и то више него икада пре тога због неједнакости потреба. То ће бити друштво неједнакости у изобиљу док су сва претходна друштва — друштва неједнакости — у оскудици.

Из тога не треба извући закључак да ће и у комунизму бити права јер права нема без неједнакости али неједнакости може бити и без права.

Буржоаска неједнакост се састоји у томе што у капитализму влада, што се тиче расподеле средстава потрошње међу поједине потрошаче, додуше принцип размене робних еквивалената (а то значи једна количина рада и у једном облику замењује се за једнаку количину рада у другом облику) — али овај принцип размене робних еквивалената се у пракси тако влада да се он остварује само у просеку, због чега је у капитализму у ствари у опреци принцип размене робних еквивалената и сама капиталистичка пракса. То је та и таква је буржоаска неједнакост и буржоаска неправда; неједнакост се тиме што се остварује само у просеку још више повећава са гледишта појединих конкретних случајева. Буржоаско право је позвано, има за задатак и функцију, средство је да се та и таква буржоаска неједнакост и буржоаска неправда остварују.

Социјалистичка неправда, социјалистичка неједнакост се састоји у томе што у социјализму, што се тиче расподеле средстава потрошње међу поједине потрошаче, влада „исти принцип као при размени робних еквивалената — једна количина рада у једном облику замењује се за једнаку количину рада у другом облику“ — али се у социјализму овај „принцип размене робних еквивалената“ влада у пракси тако да се он остварује не као у капитализму само у просеку него доследно у сваком конкретном поједином случају. У социјализму овај принцип и пракса нису у опреци као у капитализму. „Исту количину рада коју је произвођач дао друштву у једном облику добија назад у другом облику“ — путем личног дохотка, у облику робних примања из друштвених фондова, итд. То је свакоко исти принцип размене еквивалената као у буржоаском праву али су садржина и облици промењени јер у промењеним околностима, у условима друштвене својине и самоуправљања, нико не може дати нешто друго осим свога рада и јер, с друге стране, ништа не може прећи у својину појединих лица осим индивидуалних средстава потрошње.

Међутим, управо због тога што се у социјализму овај принцип — размена једне количине рада у једном облику замењује за једнаку количину рада у другом облику — остварује не у просеку него у сваком поједином случају (јер не сме бити и не може бити експлоатације) постоји, као што смо споменули, и у социјализму једна социјалистичка неједнакост и једна социјалистичка неправда. Сетимо се Маркових речи: „Али један је физички или интелектуално јачи од другог, даје, дакле, за исто време више рада и може да ради дуже времена; а рад, да би могао служити као мера, мора бити одређен по трајању или по интензитету, иначе он не би могао бити мерило. Ово једнако право је неједнако право за неједнак рад. Оно не признаје никакве класне разлике, јер је свако подједнако само радник; али оно признаје прећутно неједнаку индивидуалну обдареност и према томе неједнаку радну способност као природне привилегије. Зато је оно, по својој садржини, право *неједнакости*, као и свако право“.

Према томе и социјалистичко право је као и буржоаско право по својој садржини право неједнакости као и свако право. Разлика је само у садржини и интензитету (дакле у карактеру) неједнакости. Јер и социјалистичко право је право које санкционише примењивање једнаког мерила — рада — на неједнаке индивидуе. А при томе, при примени таквог принципа — размене еквивалената у сваком поједином случају (једне количине рада у једном облику за једнаку количину рада у другом облику) фактички при једнаком уделу у друштвеном фонду потрошње један ће фактички добити више него други, један ће бити богатији од другог, итд.

Ето то је та социјалистичка неједнакост и социјалистичка неправда. А та социјалистичка неправда и та социјалистичка неједнакост су резултат примене једнаког мерила на неједнаке индивидуе — тј. резултат примене начела расподеле према раду.

Социјалистичко право је позвано, оно има задатак и функцију, оно представља једно од средстава да се та и таква социјалистичка неједнакост и та и таква социјалистичка неправда остварује, доследно одржава и усавршава све док буде постојала потреба за њом и у мери у којој буде постојала потреба за њом а то значи све док не буде могућ прелаз на други принцип, *на начело према потребама*. Оно је позвано и да санкционише и да штити примену, остварење и поштовање тога начела — дакле да остварује и штити социјалистичку неједнакост и социјалистичку неправду — које, као што знамо, нису за наше данашње услове и за нас никакве неправде и никакве неједнакости, посматрано са друштвено-моралног становишта.

Одмах треба додати да они који су неспособни за рад и који нису довољно способни за рад, нису искључени из расподеле и присвајања иако нису довољно радили јер *расподела према раду важи за способне за рад* а не за оне који не могу да раде. „Кад свестраним развитком индивидуа порасту и продукционе снаге и кад сви извори друштвеног богатства потеку обилније, тада ће тек бити могуће сасвим прекорачити уски буржоаски правни хоризонт и друштво ће моћи на својој застави исписати: „Сваки према својим способностима, свакоме према његовим потребама“ (К. Маркс — Ф. Енкелс: н. д., с. 15).

Социјалистичко право је, дакле, позвано не само да не дозволи експлоатацију као *прву и највећу неједнакост* и неправду него је позвано да ипак штити једну *неједнакост* и неправду, додуше социјалистичку неправду — *расподелу према раду* — доприносећи при томе да ова неправда постане што пре непотребна, односно да што пре престане бити потребна.

Лењин каже:

„Према томе прва фаза комунизма још не може дати правду и једнакост: остаће разлике у богатству, те неправедне разлике, али неће бити могућа експлоатација човека од стране човека, јер ће бити немогуће захватати у приватну својину средства за производњу, фабрике, машине, земљу и остало. Разбијајући ситно-буржоаску Ласалову нејасну фразу „једнакости“ и „правде“ у опште, Маркс показује ток развитка комунистичког друштва, које мора прво уништити саму ту „неправду“ да се средства за производњу налазе у рукама појединца и коју није у стању одмах уништити и даљу неправду, која се састоји у *расподели* предмета за потрошњу „према раду“ а (не према потребама).

„Вулгарни економисти, заједно са буржоаским професорима, заједно с „нашим“ Туганом, стално прекоревају социјалисте што они тобоже заборављају на неједнакост људи и „маштају“ да униште ту неједнакост. Такав прекор, као што видимо, доказује само крајње незналаштво господe буржоаских идеолога.

„Маркс не само што на најтачнији начин узима у обзир неједнакост људи, он узима у обзир и то да само прелаз средстава за производњу у заједничку својину целог друштва (социјализам у обичној употреби те речи) не уклања недостатке расподеле и неједнакост „буржоаског права“ које и даље влада, уколико се производи деле „према раду“. (В. И. Лењин: *Држава и револуција*, Београд, 1947, с. 83—84.)

Маркс каже и следеће:

„Уклањање сваке социјалне и политичке неједнакости“ тако исто је сумњива фраза уместо: „Укидање свих класних разлика“. Од земље до земље, од покрајине до покрајине, чак од места до места увек ће постојати извесна неједнакост животних услова, која се може свести на минимум, али која се не може никад потпуно уклонити. Становници Алпа имаће увек дрвчиче животне услове него људи равница. Идеја о социјалистичком друштву као царству једнакости јесте једностран француска идеја, која се наслања на стару „Слободу, једнакост, братство“ идеја која је као степен у развиту за своје време и за своје место била оправдана, али која би, као и све једностраности ранијих социјалистичких школа, требало

да сад буде превазиђена, јер само уноси збрку у главе и јер су нађени прецизнији начини излагања ствари“. (К. Маркс — Ф. Енгелс: Социјална неједнакост и отклањање класних разлика, нужност постојања извесних неједнакости животних услова; *Изабрана дела* II, Београд, 1950, с. 32—33.)

Социјалистичко право је, дакле, дијалектички укинато „буржоаско право“ јер је и социјалистичко право у ствари право неједнакости као што је и буржоаско право право неједнакости, само што је ово право право неједнакости у социјализму односно право социјалистичких неједнакости. Отуда класици марксизма-лењинизма, када говоре о праву у социјализму стављају наводнице и кажу „уски хоризонт буржоаског права“ у првој фази комунизма, у социјализму (Маркс), или „комадић буржоаског права“ у комунизму (Лењин).

Маркс каже: „Како ће будуће друштво да регулише расподелу хране и станова, о том умовати одводи непосредно у утопију. [Подвукао М. С.] У најбољем случају можемо из сазнања основних услова свих досадашњих начина производње да утврдимо да ће са падом капиталистичке производње постати немогућни извесни облици присвајања досадашњег друштва“. (К. Маркс — Ф. Енгелс: Решавање практичних питања у социјализму, *Изабрана дела*, I, Београд, 19409, с. 610—611).

В. И. Лењин додаје још и ово: „Али демократија значи само формалну једнакост. И одмах пошто се оствари једнакост свих чланова у односу према средствима за производњу, тј. једнакост рада, једнакост наднице, пред човечанством ће се неминовно поставити питање да се иде даље, од формалне једнакости ка стварној, тј. ка остварењу правила: „Сваки према способности сваком према потребама“. Којим етапама, путем каквих ће се практичних мера поћи ка том вишем циљу, ми не знамо и не можемо знати“. [Подвукао М. С.] (В. И. Лењин: н. д., с. 89—90.)

Задатак је данас ту пред нама да посматрамо ове наше данашње облике и начине примене начела према раду, или боље речено, субјективна права радних људи, самоуправљање у социјализму, итд., укратко, ове наше данашње и овде појавне облике и варијетете неједнакости. Треба напоменути да „начело према раду“ и односи који у друштву настају применом овог начела нису једина врста неједнакости у нашем социјалистичком друштву, али су основна врста неједнакости. Друга велика врста односно група односа неједнакости настаје као резултат односно појавни облик примене начела „од сваког према способностима“. И ту срећемо различите индивидуе на које се примењује исти принцип или једнако мерило — рад, из чије примене резултира једна друга група односа неједнакости, итд.

Има још низ варијетета социјалистичких неједнакости које је социјалистичко право позвано да одржава, тумачи и практички усмерава, остварује и штити, било на унутрашњем плану, било на међународном плану.

Ствари треба гледати отвореним очима, ослобођени схватања из прочитаних књига и из досадашњег нашег стручног правничког образовања о буржоаском праву које је додуше било право неједнакости као и свако друго право али које је било право дружких неједнакости него што су ове наше данашње социјалистичке неједнакости. Ове неједнакости, њихово правно санкционисање, њихово остваривање и облике и начине заштите, итд., треба сада проучавати. Треба се потрудити те облике и начине запазити, средити, анализирати и извршити потребна њихова апстраховања, анализирати их на одговарајући начин. То је оно што је ново и што смо ми данас позвани и на реду да урадимо, али не само ради тога да бисмо ствари верно приказали него да бисмо из тога извукли делотворне закључке, који су у стању подстаћи нов и поузданији напредак на овом плану. Из анализе и уопштавања наше данашње праксе можемо једино доћи до правилног појма нашег социјалистичког права.

Маркс каже: „Право не може бити никад изнад, тј. одвојено, од економске структуре и њоме условљеног културног развитака друштва“.

Све то значи да бисмо одредили појам права, што значи да бисмо дошли до појма права, до дефиниције права, не можемо истовремено и поћи од дефиниције права унапред одређене. Ми не смемо да пођемо од дефиниције права (како би она била у таквом случају одређена?) него да дођемо до дефиниције права, а до ње можемо доћи у првом реду индуктивном методом (дедуктивним методом можемо проверити да ли је појам до кога смо дошли индуктивним методом довољно ефикасан, делотворан, а то значи довољно научан) јер од стварности, од живота од чињеница се мора поћи ако се неће да шпекулише.

Будући да се наше друштво, наш друштвено-економски систем заснива на друштвеној својини и друштвеном самоуправљању и да су због тога у њему створени оптимални услови (у досадашњем развитуку друштва) за примену начела према раду и других социјалистичких принципа, то и наша пракса може да пружи до сада најновије елементе који могу да нам послуже као стварност, живот, чињенице од којих се мора поћи ако се хоће да да научно заснован појам социјалистичког права, појам правз истинит, научан и делотворан за нас, а можда данас-сутра и за друге.

Ако је, као што смо истакли, за социјалистичко право битно то да оно санкционише разне појаве облике социјалистичке неједнакости у изнетом смислу, тј. неједнакост која је последица примене једнаког мерила — рада — на једнаке индивидуе, тј. примене начела према раду у сваком конкретном случају а не неједнакост у просеку као у буржоаском праву, или начела „од сваког према способностима“, и др. онда се, поред осталих, нужно намеће следеће резонување:

Да би се начело према раду применило у сваком конкретном случају узетом појединачно, нужно је да орган, место и време примене тога начела буду непосредни јер је то тако по природи ствари једино могуће. Формула која решава и даје одговор на сва ова и друга питања у вези са применом начела према раду јесте друштвено самоуправљање и друштвено управљање. Од степена и обима самоуправности, дакле, зависи у којој ће мери и обиму бити могуће непосредно применити начело према раду, а као што смо истакли, начело према раду може да буде стварно примењено у сваком конкретном поједином случају једино у условима самоуправљања. Тамо где нема самоуправљања немогуће је остварити расподелу према раду тако да она буде остварена у сваком појединачном случају узетом конкретно. А то је циљ остваривања принципа — размене робних еквивалената (једна количина рада у једном облику за једнаку количину рада у другом облику) без кога не можемо рећи да смо остварили социјалистичку правду односно „неправду“ и социјалистичку једнакост односно „неједнакост“. То исто значи да догод не остваримо у сваком конкретном случају узетом појединачно расподелу према раду, још нисмо остварили социјалистичку расподелу. Право које санкционише такву расподелу која још није расподела према раду у сваком конкретном случају узетом појединачно још није социјалистичко право. Социјалистичко право је, дакле, пре свега оно право које санкционише примену начела расподеле према раду у сваком конкретном случају узетом појединачно, и то тако да тај принцип буде примењен на сваког без изузетка и до краја. Чим се у том погледу задовољавамо само просеком или дозвољавамо било каква друга одступања у погледу појединаца (наравно и увек оних који су способни за рад) узетих конкретно, одступамо од социјалистичког карактера права, од социјалистичког права.

Социјалистичко право, истакли смо, санкционише примену начела према раду и штити остварење тога принципа. Оно дакле штити и признаје последице примене тога принципа — „неједнакост“ и „неправду“ у социјализму. Све ово је тачно али није довољно прецизно. То важи за социјалистичко право уопште. Поједине гране социјалистичког права, ме-

ђутим, „понашају се“ сасвим одређено или одређеније: једна грана права регулише један облик присвајања према раду, друга грана регулише други облик присвајања према раду, трећа грана права регулише поступак, четврта организацију, итд. *Треба уочити различите друштвено-економске и друге односе који се појављују као односи примене начела према раду или односи примене других принципа социјалистичког друштва и као односи поводом и ради примене тих начела.*

Треба исто тако уочити и признати чињеницу да осим непосредне примене начела према раду, тј. примене начела према раду у расподели односно присвајању оног дела друштвеног дохотка који се дели на личне дохотке и који је намењен за личне дохотке, постоји и посредна примена начела према раду, тј. примена начела према раду у расподели односно присвајању оног дела друштвеног дохотка који је распоређен у друштвене фондове потрошње (фондови за просвету, културу, стамбену изградњу, социјално осигурање, итд.).

Треба уочити и признати чињеницу да постоји и расподела која није у потпуности расподела према раду и која се може назвати „социјалистичка расподела према раду у просеку“ и која због тога није несоцијалистичка али још није сасвим социјалистичка, као што ни социјалистичко друштво није више класно друштво али још није сасвим бескласно, без икаквих заостатака „класности“. („Класност“ социјалистичког друштва постојаће све док буде постојала потреба за применом начела према раду.)

Хтео сам још нешто да кажем у вези с оним појмом права који каже да је право „на степен закона подигнута воља владајуће класе“.

Шта је владајућа класа у социјализму, ако већ постоји социјалистичко право? Јер, оно мора, ако и кад већ постоји, бити нечија воља односно свест, и то воља „владајуће класе“. Владајућа класа се ствара и постоји у оним условима у којима производна снага људског рада није постигла такав ниво да је постало могућно да се „при разумној расподели рада на све, не само производе колико је довољно за обилату потрошњу свих чланова друштва и за стварање издашног резервног фонда, него и да се сваком појединцу остави довољно слободног времена како би оно што стварно вреди у историјски наследној култури — наука, уметност, облици опхођења, итд. — не само одражавало него претворило из монопола владајуће класе у заједничко добро целог друштва а затим даље усавршавало“.

Да ли су се код нас стекли такви услови? Код нас радни народ, тј. они који раде, преузимају на себе улогу владајуће класе, али не да би експлоатисали него да би створили и одржавали услове који спречавају експлоатацију и да би остварили социјалистички принцип расподеле према раду, у првом реду, и заједно с њим остале принципе социјалистичког друштва. Док год буде актуелан социјалистички принцип расподеле према раду, тј. социјалистичка расподела према раду, а он ће бити актуелан све док се не могне потпуно остварити „принцип расподеле према потребама“ (од свакога према способностима а сваком према потребама) дотле ће бити нужно постојање „владајуће класе“, наравно не у смислу у каквом је била владајућа класа капиталиста него у смислу „владајуће класе“ дијалектички укинуте тј. радног народа који се самоуправља.

И с ове тачке разматрања долазимо до закључка да је право не само могуће у социјализму него у одређеној мери неопходно, мада није свугде применљиво. Социјализам је бескласно друштво у том смислу што у њему нема владајуће класе у оном смислу каква је била капиталистичка класа а не и што у њему нема „владајуће класе“ у дијалектички укинутом смислу у лику радног народа који се самоуправља, који своју вољу облачи у закон и који ће то тако чинити све док не укине нужност примене начела према раду, па чак и једно време после тога (да не би дошло до рестаурације потребе примене начела према раду).

Отуда рећи да је право израз доминације одређене класе (у класном друштву) или израз координације група и појединаца (у бескласном друштву) чини се неодређено и нејасно. Јер, нужност постојања класа, па према томе и владајуће класе радног народа као владајућег, постоји и у социјализму, као владајуће класе у дијалектички укинутом смислу. У бескласном друштву, тј. у друштву у коме неће бити владајуће класе (зато што неће бити потребе да се примењује начело према раду) биће остварено начело према потребама и самим тим отпадне потреба да се радни народ појављује и у улози владајуће класе. Отуда, тада и тамо отпада и потреба за правом, и оно нестаје. Норме које ће у потпуно бескласном друштву, а то може бити једино и само друштво расподеле према потребама, бити израз координације група и појединаца, биће правне норме само условно, тј. само ако би њихово нарушавање угрожавало услове остваривања начела према потребама у толикој мери да би претило рестаурацијом социјализма тј. враћањем на начело према раду, и даље уназад, па би се појавила потреба за њима. То ће ваљда тада бити изузетак а не правило.

Ето, то сам хтео да кажем у вези с појмом права у социјализму, да укажем управо на овај момент неједнакости као један од најважнијих елемената у праву уопште, па и социјалистичком праву, на неједнакости као елемент без кога нема права али и на неједнакости као елемент који може постојати и без права.

Права намера мога учешћа у дискусији била је следећа:

Обично се класицима марксизма-лењинизма приписује једнострана и груба дефиниција права као „воља владајуће класе подигнуте на степен закона“. Међутим, ја сам хтео да укажем у облику једног прилога дискусији да класици марксизма иду и даље од тога, да иду и даље од онога што су рекли у *Комунистичком манифесту* (да је право воља владајуће класе подигнута на степен закона) и да они право објашњавају не само као вољу владајуће класе, као једне од фундаменталних облика неједнакости, него и другим, не тако изразито и директно класним неједнакостима као што су оне о којима сам говорио не улазећи овде у то да ли ће те неједнакости право и даље у развиту социјалистичког друштва регулисати или их право неће регулисати.

Оно што је говорио друг Врачар (процес политичког организовања друштва) не одудара од ових идеја класика марксизма-лењинизма израженим у овим њиховим анализама више у вези с робно-новчаном разменом. Према томе, то треба увидети и посматрати, јер ми често исте ствари именујемо различитим терминима па се због тога не разумемо.

Др. Мирослав Печујлић: ДА ЛИ ЈЕ ПРАВО САМО „ПРАВО“? — Људи стварају научне одредбе, конвенције да би њима теоријски изразили одређене објективне односе и појаве и да би се споразумели у погледу њиховог значења. Али научна конвенција, иако свој настанак дугује и чињеницама које мисаоно изражава, у току времена добија свој сопствени, самостални живот, одваја се често од реалности и почиње снагом инерције да делује на каснију научну мисао. Тако оно што је на почетку било важан инструмент сазнања може касније да затвори пут потпуније сагледавању стварности која се непрекидно преображава. Изгледа ми да се нешто слично дешава и са класичном одредбом права које се дефинише као онај скуп друштвених норми које регулише (доноси и санкционише) држава, организација, са легитимним монополом принуде. Право је дакле само једна специја ширег генуса, и разликује се од осталих друштвених прописа према свом социјалном носиоцу (држави). Оно је „на степен закона уздигнута воља владајуће класе“, механизам који штити дати класни поредак и обезбеђује доминацију владајуће класе.

Али да ли ова једноставна и убедљива формула (дефинисања права само посредством свог носиоца — државе) довољно адекватно изражава

сву унутрашњу сложеност друштвених норми које доноси држава и то нарочито у прелазним епохама када се изузетно брзо мењају основни друштвени односи и елементи структуре, облик и природа друштвеног груписања.

Ако овај скуп норми које доноси држава и заштићује их својим монополом ставимо под лупу анализе, слика изгледа сложенија него на први поглед. Оно што је изгледало хомогено сада се приказује као изразито хетерогено; под општим појмом „права“ крије се неколико сасвим различитих типова друштвених норми, од којих само један тип има право на назив правних прописа у ужем правом смислу речи. И то је социолошки сасвим објашњиво јер и држава (помоћу које дефинишемо право) јесте право, противречна категорија, и друго, појава која подлеже законитом процесу преображавања и ишчезавања (одумирања). Иако је ово познато и небројено пута истицано, изгледа ми да нису довољно доследно изведене све последице које ови ставови имају у погледу одређивања различите природе друштвених прописа које доноси држава.

Држава је, као што је веома познато, условљена појавом и деловањем два различита и противречна низа социјалних чиниоца. Пре свега, она се јавља на друштвеној сцени са цепањем друштва на супротне класе, као апарат који средствима принуде обезбеђује опстанак датог друштвеног система и доминацију владајуће класе. Назовимо то укратко: класни чинилац, као доминантан чинилац. С друге стране, упоредо са бројчаним увећавањем друштава, и брзим развијањем поделе рада, друштво постаје све сложенији механизам чије функционисање захтева обављање великог броја општедруштвених потреба и делатности које у условима поцепаности друштва може да врши једино држава као формални репрезентант друштва. Тако држава стиче и општедруштвене функције које се тесно повезују са класним. Назовимо то укратко: друштвено-технички чинилац, чинилац који нарочитом снагом делује у модерном друштву са високоразвијеном поделом рад и све већом сложенешћу функционисања компликованог друштвеног механизма. Читав низ делатности које су раније биле изразито приватне (производња, инвестирање, репродукција, образовање, школство, здравствена заштита, итд.) поступно постају све више друштвене или полудруштвене — подруштвљавају се. Уколико расте потреба њиховог рационалног, планског регулисања, утолико друштво може мање да се ослани на стихијну иницијативу појединаца. У датој констелацији класних снага ове општедруштвене, техничке делатности могу да буду привремено регулисане једино посредством државе, што у једном правцу отвара простор за даљи развитак друштва, а у другом ставља одређене класне и бирократске границе нужном процесу подруштвљавања. Једна од законитих тенденција савремене прелазне епохе прелаза из капитализма у социјализам је слабење прве функције државе и јачање друге (техничкодруштвене). Али када је апарат професионалних управљача и принуде једном створен он почиње да, поредак класних и друштвено-техничких функција које врши, стиче и своје посебне интересе и тежњу да се осамостали и од оних друштвених снага које су га створиле и чијим је интересима позван да служи. Он почиње да стиче своје посебне интересе, своје тумачење класних и општедруштвених интереса које претвара у базу за јачање сопствених позиција и овековечење државно-бирократског интервенционизма. Овај чинилац, назовимо га укратко: бирократско-етатистички, делује нарочитом снагом у прелазним епохама релативног баланса класних снага, и утиче на природу и обим, друштвених прописа утолико што помоћу њих, поред класних и општедруштвених потреба настоји да афирмише и своје посебне интересе и потребе.

Ако сада ове чињенице повежемо узрочно са карактером друштвених норми које доноси држава, норми које називамо правом, ако извршимо анатомску анализу права са његове садржинске стране тада утврђујемо да се под општим појмом права крије неколико различитих типова друштве-

них норми. Само један од њих, међутим, има право на квалификацију правних прописа у ужем смислу речи.

Прво, „право“ (у ужем смислу речи) означава онај скуп друштвених прописа (односно одговарајућих друштвених односа које регулише), који изражавају „на степен закона подигнуту вољу владајуће класе“. Оно садржи норме које регулишу основна питања егзистенције датог класног система, његове најважније односе који су непосредно или посредно везани за одржавање, континуитет његове структуре. Разуме се „правне“ норме (у ужем смислу речи) нису механички одвојене од других типова норми већ се напротив налазе у тесном спрегу са њима и остављају снажан траг и на остале врсте прописа. То су уkratко *класно-правни прописи или право у ужем смислу речи*.

Други круг друштвених норми се, међутим, разликује од првог по својој социјалној природи и он има порекло у техничко-друштвеним функцијама државе, у њеној улози формалног репрезентата друштва. У савременом сложеном друштву са високо развијеном поделом рада држава се појављује у улози регулатора и координатора бројних области друштвених односа који нису класне природе нити су везани за одржавање дате класне структуре. Читав низ техничких проблема везаних за урбанизацију, комуникације, комуналне службе, саобраћај и друге службе у високо урбанизованим центрима, посматрани са њихове техничке стране појављују се као предмет државног нормирања. Може се веома лако замислити и хомогено, некласно друштво без државе као апарата класне доминације у коме постоји ова широка сфера техничких проблема и односа координације. У друштву подељеном на класе ове функције (које су иначе израз смислу организације као такве, етатистичке интервенције и на њој изградитивне делатности. Постоји склоност да се и овај облик аутономне делатности самоуправних организација сматра просто као „право“ јер се иза ових прописа у крајњој линији налази ауторитет државне силе као његов крајњи гарант. Но њихова стварна природа је очито сложенија, и ове норме по степену и облику принуде, социјалном носиоцу, карактеру санкције, природи односа које регулишу, означавају већ прелазан облик од високог степена подруштљавања основне активности) врши силом околности држава. Отуда се ове регуле које су по својој стварној социјалној природи *друштвено-технички прописи*, јављају у синкретизму са „правом“ у ужем смислу речи и не види се довољно јасно њихова релативно различита природа. Тек у прелазној епохи, када започиње процес преображавања и одумирања државе, када се јасније него раније откривају разлике између државе и друштва, непосредније се уочава постојање ове групе норми које нису нужно везане за монопол класног апарата и које га надживљују. Одредба која дефинише као „право“ све оне норме које доноси држава ову разлику не открива већ је напротив скрива. Какве су друштвено-практичне консеквенце овог поистовећивања видећемо мало касније.

Треће, стална тенденција релативног осамостаљења државног апарата, нарочито у прелазним епохама, такође може да врши велики утицај на карактер и обим државних норми утолико што *државна организација* односно њен социјални носилац теже да афирмишу своје уже интересе. Уколико је у питању случај изразитијег осамостаљења тада се у њима манифестује на „степен закона уздигнута воља бирократије“ која тежи овековечењу државне организације и свеобухватне интервенције и по правилу се одупире процесу одумирања државности. Како бирократија у социјалистичкој друштвеној структури није класа већ само прелазан слој, то и ове норме (односно дух норми, одређена решења) нису класичног класног карактера, већ су прелазна категорија од класне ка некласној. У том смислу оне нису усмерене првенствено на јачање класног поретка већ државне организације као такве, етатистичке интервенције и на њој изграђеног посебног статуса бирократије.

Оваква анализа права односно „државних норми“, са њихове садржинске стране која открива неколико различитих типова друштвених прописа, пружа потпунији одговор и на један од привидних парадокса у правној теорији. Наиме, у једном правцу уочава се низ процеса и нових институција у друштву који доводе до ишчезавања класне поделе, и истиче се теза одумирања државе. У другом правцу, пак, скреће се пажња на појаву великог броја правних прописа, убрзано повећавање обима правне интервенције, што је на изглед у противуречности са тезом о одумирању класне поделе и државе. Противречност је само привидна јер право није само „право“. Оно што се назива општим именом право (државне норме) садрже и један круг друштвено-техничких прописа који нису право у ужем смислу речи и нису принципијелно везани за искључиво — постојање државе. Штавише, већ се открива процес у коме се један део „правних норми“ преноси из руку државе на аутономне и полуаутономне организације друштвеног самоуправљања у облику самосталне нормативне делатности. Постоји склоност да се и овај облик аутономне нормативне делатности самоуправних организација сматра просто као „право“ јер се иза ових прописа у крајњој линији налази ауторитет државне силе као његов крајњи гарант. Но њихова стварна природа је очито сложенија, и ове норме по степену и облику принуде, социјалном носиоцу, карактеру санкције, природи односа које регулишу, означавају већ прелазан облик од правних ка неправним друштвеним прописима. Они су „нормативна надградња“ реалног процеса одумирања класне структуре и државности.

Но поред ових разлога који делом објашњавају чињеницу повећавања обима прописа и који не значе сами по себи нужно повећавање „права“ (у ужем смислу речи) и јачање државе као класне организације, делују и неки други, осетно различити разлози. Прво, иако су фундаменталне премисе постојања класне поделе укинуте, још увек постоје и делују остаци класне структуре и супротности, нарочито супротности између ситног приватног сопствеништва и носилаца друштвених, колективних, форми привређивања. Друго, упоредо са преображајем класне у неklasну структуру јављају се и одређени нови облици социјалног груписања и хетерогености на бази различитог радног положаја, степена квалификације и функције у друштвеној организацији рада. Иако неklasни тип груписања, он рађа одређене друштвено-професионалне супротности и релативно различите интересе чије је усаглашавање и регулисање једним, иако све мањим делом, још увек и домен државних норми („права“ у ужем смислу речи). Треће, у том правцу делују и остаци бирократизма који су везани не само за противречан карактер државе прелазног периода већ се јављају и у новим децентрализованим облицима у оквиру нове самоуправне структуре, и који делују у правцу одржавања „правног“ интервенционизма државе, ширење његовог обима. Најзад, „право“ је део суперструктуре друштва и за њега важе законитости развоја друштвене надградње. Иако је изазвано општим социјалним узрачима оно има и извесну аутономију, релативну самосталност која може да се манифестује и на тај начин што ће заостајати за променом реалних односа. Иако друштвени односи и преображаји социјалне структуре омогућавају да одређена подручја друштвених норми пређу из руку државне принуде у руке самосталних друштвених организација, оне по сили инерције и традиције, могу још дуго да остану „пупчаном врпцом“ везана за државу. Могу још дуго да се појављују као „правни прописи“, иако су по својој суштини технички прописи, или морални, или ствар нормативне делатности самоуправних организација.

И, најзад, какве су евентуалне *практичне последице* овог садржинског разликовања неколико типова друштвених норми које се крију под заједничким појмом права?

Дубље и тачније, адекватније, утврђивање праве друштвене природе и функције појединих подврста норми олакшава и њихово „преношење“

у руке одговарајућег социјалног носиоца у тренутку када се за то стекну услови (настајање аутономне друштвене организације, релативно хомогене друштвене структуре и друштвене свести), чиме јача и њихова ефикасност. Тиме се у исти мах олакшава и прецизније и адекватније успостављање односа између „правних“ прописа и ширих друштвених. Јер младо социјалистичко друштво које се још увек конституише изложено је искушењу да да превелику улогу и обим „права“ (у ужем смислу речи) као привремено најефикаснијег, најдинамичнијег инструмента за регулисање друштвених односа, и да занемари свесно развијање других облика друштвене свести и друштвених норми чије развијање постаје све неопходнији императив друштва. Друштво које се конституише по природи ствари ослања се веома много на деловање снажног државног апарата и његове продужене руке права и принуде која ломи стару структуру и суделује у постављању нове. Али када се стекну нови услови, ова потреба, може да прерасте у „правни империјализам“, неоправдану веру у свемоћ правно-административног регулисања. Друштво постаје обавијено не само атмосфером већ и „јурисфером“. У том тренутку „право“ почиње, социолошки посматрано, да врши и друге функције, да ради „за рачун другог“, других типова друштвених прописа што неминовно утиче на смањење његове ефикасности. Али да би ова теза била јаснија, мораћемо да осветлимо нешто потпуније право са његове социолошке стране као део нормативног поретка у друштвеној структури.

Сваки друштвени систем у оквиру своје суперструктуре садржи и једно изванредно важно подручје тзв. нормативног, регулативног система поретка, који с једне стране принудним правилима обезбеђеним санкцијом, а с друге стране формирањем општих моралних, етичких вредности, идеала, норми (опшtedруштвених и класних који су као идеје владајуће класе владајући) одржава друштво на окупу, ствара „послушне чланове друштва“ Два специјална механизма, механизам социјализације, подруштвљавања, и друштвено класне контроле спољни су облици нормативног поретка који је један од најснажнијих инструмената интеграције друштва, његова морална и принудна арматура. Право је само један од специфичних његових делова који средствима спољашње *принуде* одржава интеграцију хетерогене класне целине, али које је тесно испреплетано са осталим облицима друштвених норми (обичајном и моралном свешћу друштва и ужих група). Штавише, нарочито у почетном периоду конституисања једног друштва, оно може да буде и у подлози ових других норми, да ствара правну свест као принудну која ће се касније развијати и прерастати постепено у општи, нормалан, начин понашања, осећање личне унутрашње одговорности. Тако, на пример, елементарне норме поштовања друштвене својине, самоуправности и његове демократске духовне климе и поступка, права других на саодлучивање, награђивање према раду, поштовање друштвеног интереса, које су инаугурисане основним правним нормама, постају поступно део моралне и обичајне свести једног друштва. Постају морал који као духовна надградња окружује основне друштвене односе и институције, учвршћује их, морална схватања која почињу да култивишу и саме слободне организације удружених произвођача и грађана својом самосталном нормативном делатношћу. Ангажовање водећих снага друштва у правцу формирања ове свести, превазилажење њеног уског, искључиво „правног“ (државно-принудног) облика регулисања треба све више да буде предмет и рационалних а не само стихијских друштвених акција. Ова неопходност постаје уочљивија ако се расмотри још један феномен специфичан за настајање новог социјалистичког друштва.

У свакој револуционарној, прелазној, епохи која радикално прекида континуитет старе друштвене структуре и ствара нову, може да настане

известан привремени вредносни „етички вакум“ (1). Старе вредности изграђене дуготрајном претходном традицијом су великим делом срушене а нове још нису „овладале“ мислима и осећањима свих чланова друштва у довољном степену. Оне још нису стекле снагу спонтаног деловања које аутоматски репродукују у свакодневним ситуацијама свест о обавезности понашања, свест која ће деловати снагом елементарне стихије, или унутрашњи, лични морални императив који чини да појединац због личне савести и страха од презира друштва не може да поступи друкчије. Природна је тенденција да се на „право“ као најдинамичнији и ефикасни регулатор нових односа ослања дуже него што је то целисходно, а да се занемаре други облици друштвене свести и норми који, посматрајући у перспективи, могу да буду једино ефикасни инструменти друштвене социјализације. Непосредна практична последица такве „нормативне ситуације“ је рађање свести да је дозвољено све што није „правом“ забрањено, пуцање топовским зрнима од параграфа у свим ситуацијама. Међутим, небројени низ таквих свакодневних односа (на пример, према друштвеној својини и интересу, поштовању самоуправних норми и права која постају саставни део духовне климе друштва и личног моралног кодекса појединца), не може да буде ствар само правних норми у ужем смислу речи, већ ствар ширих друштвених норми и санкција заједнице, односно самоуправних организација, ужих и ширих заједница и јавног мњења. Да буду ствар санкција које иако не почивају на државној принуди могу болније да погађају него усамљено пресуђивање у судској дворани. Штура правна правила у ужем смислу речи морају да поступно прерастају (и то свесним процесом а не само стихичним) у мрежу ширих друштвених норми, у *етику самоуправности и друштвености* која ће формирати такве социјалне типове. носиоце новог друштвеног система, који ће све више спонтано поштовати нове односе друштвености и тамо где нису заштићени правним механизмом, и онда када до њих не досиже рука „права“. Да ли ће „право“ (државни прописи) бити прецењени и фетишизирани и тада када се већ створе друштвени услови и социјални носиоци самосталне нормативне делатности (самоуправне друштвене организације, заједнице, и хомогеније јавно мњење и друштвена свест), Да ли ће у рукама „права“, (државне принуде) остајати и онај део друштвених норми који може да буде пренет самоуправним друштвеним организацијама, јавном мњењу — ствар је првенствено одређених друштвених односа и сила које су носиоци друштвених кретања. Али и јаснија свест о појединим типовима друштвених норми, њиховој друштвеној функцији и улози, о њеним правим социјалним носиоцима који се образују, може да убрза тај процес и да допринесе адекватнијем а тиме и ефикаснијем регулисању друштвених односа. Култивисање осталих облика друштвене свести, новог система етичких норми и вредности, као и ширих друштвено-техничких прописа, и свесно настојање да формална „правна“ правила прерасту у обичајна општеобавезна правила понашања и лични кодекс одговорности мора да буде област нормативног поретка једног друштва којој ће се посветити све већа пажња. Област која се неће изгубити у сенци „права“ на које пада сав одсјај ауторитета државе и заједнице.

Обрад Станојевић: О „КРИЗИ ПОЈМОВА“ И ДЕФИНИЦИЈИ ПРАВА.

— 1. Пошто је дискусија посвећена једном појму, појму права, ја бих најпре

(1) Разуме се овај „вакум“ се мора схватити само релативно и у одређеном смислу. Нова етичка свест, нове норме које надграђују основне друштвене односе и институције ничу упоредо са радикалним прекидањем старог система, оне су саставни део идеологије нових друштвених снага које мотивишу архитекте новог социјалног система. Али оне су по правилу извесно време идејна и морална свест једног ужег водећег нуклеуса а тек затим и ширих друштвених група које иза њих стоје.

рекао неколико речи о појму уопште. И најпримитивнији језици располажу појмовима јер језик и мисао оперишу појмовима. Ипак, апстрактнији, општији појмови су својствени вишем ступњу развитка људске свести. Примитивна законодавства не познају опште појмове. Римљани су испрва имали посебне тужбе: за штету због напасања стоке на туђем земљишту (*actio de pastu*), због исеченог дрвета (*actio de arboribus succisis*) и уграђене туђе греде (*de tigno iuncto*). Тек је *lex Aquilia* створио донекле уопштени правни појам накнаде штете. Појединачан и таксативан метод карактерише и све тзв. варварске законике (в. Салиски закон).

Током времена створени су многи правни појмови којима се и данас служимо. Највећи део тога посла обавили су Римљани. Међутим, колико ми је познато, о појму права нису непосредно говорили, нису га непосредно одређивали. Они, додуше, пишу: *ius est ars boni et aequi*, или *iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*. Овде је више узгред реч о томе какво право треба да буде него о томе шта је право, каква је садржина тог појма. Вероватно је да су сматрали да је право нешто сасвим одређено, те га не треба ни дефинисати. Практичан дух римских правника није био наклоњен одређивању садржине појмова за које се сматрало да су јасни, нити апстрактном теоретисању уопште.

Потоња склоност ка дефиницијама, ка одређивању појмова, која је понекад претеривала, мислим да има корен у грчкој философији а добила је пун замах у време рационализма.

У доба владавине Разума, када се веровало да је људски ум свемоћан, а знање и просвећеност лек за све недаће, људско знање је представљало хармоничан скуп појмова, међу којима нема противречности, који су међусобно сагласни и мањевише јасни.

У не тако давној прошлости запажа се криза појмова као да сумња нагриза здање знања. Ова наша дискусија показује колико је та криза дубока. На Правном факултету састајемо се већ четврти пут да бисмо одредили основни појам свих правних дисциплина.

2. Шта су разлози те кризе појмова? Мислим да су следећи:

Прво, то су они општи разлози које је окрио Ајнштајн и о којима не треба много говорити. То је релативност и условност свега, нашег знања и свих истина.

Други разлог, који је у извесној мери везан са првим, јесте несавршеност наше мисли. Наша свест је склона токовима који имају тенденцију ка праволинијском кретању. Поред тога и најсавршенија свест не располаже са толиким бројем варијанти да би обухватила све модалитете једног феномена стварности. У нашој свести поједини појмови су јасно одређени и црвеним линијама одвојени. Али у стварности има низ појава које имају прелазни карактер, које не можемо без тешкоћа да сврстамо у једну или другу категорију. На пример, јасно је шта је дрво, а шта трава. Али вегетација дунгле верујем да би пружила примере флоре који би нас довели у недоумицу и које би било тешко сврстати у једну или другу категорију. Због ове неадекватности свести стварности, путем свести врши се мање или веће насиље над стварношћу, насилно се ограђује оно што често нема оградe већ се преплиће и прелива једно у друго. И појам права тешко је одвојити од сродних појмова морала, обичаја.

Трећи разлог који има нарочит значај при одређивању садржине појма права и несугласица око тога јесте тежња да се у дефиницији обухвати све, да се исцрпи садржина тог појма. А знање сваким даном бива све обимније, те ако желимо да у дефиницији кажемо све, јасно је да ће бити непотпуних или рогобатних дефиниција. Пошто је такав поступак немогућ, довољно је издвојити битне, суштинске елементе.

3. Који су то битни елементи појма права? Верујем да нећу бити много оригиналан. Они су следећи:

а) Право је правило понашања. То је једна врста норми поред обичаја, морала, правила друштвених организација, итд. То је први и најочигливији елемент појма права. Право је пре свега један феномен из домена норми.

б) Други елемент који би разликовао ову врсту норми од других јесте да је право правило понашања које је санкционисано мерама које примењује државни апарат. Повезаност државе и права је основна карактеристика овог феномена, то су два вида једног истог бића, на шта је указао и друг Врачар. Држава је организам, а право је воља тог организма.

в) Ова два елемента представљају формални аспект појма права, онај који нам помаже да право као појавни облик издвојимо од других сличних облика. То је норма иза које стоји држава.

Наравно да није довољно одредити само појавни облик овог феномена. Нужно је установити и његову садржину, суштину. Овај битни елемент односио би се на сврху, функцију коју има право.

Највеће контроверзе, па чак и у нашој средини где се мање-више полази од истих премиса, јесу баш по питању овог елемента. Изгледа ми најприхватљивијим мишљење проф. Лукића — право је онај систем норми који штити одређени начин производње. Сваки начин производње не изазива нужно постојање права већ само онај који је тако организован да цепа друштво у непомирљиве групе. Право настаје онда када су се због промене у производним односима људи „позавадили“ у оквиру једне друштвене групе. До тада је онај животињски, вучји део своје личности човек окретао према странцу, а са настанком државе и према саплеменику. (Нека примитивна права дају могућност повериоцу да на комаде исече саплеменика — дужника који није испунио своју обавезу; таквог је смисла и одредба *partes secanto* Закона ХП таблица).

Овај трећи елемент одређује суштину права. Због тога је право и општедруштвеног карактера јер је на датом ступњу развитака нужен одређени начин производње, и класни, јер је тај начин производње такав да повлашћује једне а закида другима.

Рекао бих да су ова три елемента довољна за одређивање форме и суштине појма права.

4. Осврнуо бих се на неке проблеме који су додирнути у дискусији.

Инсистирао је на чињеници како право регулише свест, да је оно упућено свести да би је инспирисало на одређено понашање субјекта. Право је несумњиво упућено свести. Али ако пођемо од тога да је право норма, онда је ово сувишно истицати. Свака норма, правило понашања нужно је упућена свести, па и обичај и морал.

Неки и у току дискусије и уопште инсистирају на томе да је право одраз воље владајуће класе, да је класна творевина. Оно је свакако то, али то произилази из оног трећег елемента дефиниције појма права. Класност права је последица класности одређеног начина производње који оно штити.

И наведена дефиниција представља једно уопштавање које, када се конкретно примени, може да изазива двоумљења. Постоје гранични случајеви код којих је тешко утврдити где спадају. Ово се односи и на поједине норме и на читаве нормативне поретке или системе норми.

Некада државни апарат не штити одређени начин производње и интересе једне класе већ своје сопствене интересе. Узмимо Византију после расцепа Римског царства. Ми смо навикли да о Византији мислимо као о феудалној држави. Али из конкретних мера које је предузимала византијска држава све до XI века могло би да се закључи да је тежња императора била да сузбију феудализацију. Византијско друштво је несумњиво у великој мери феудализовано али држава није још феудална. Она се огорчено и безуспешно бори против феудализације. Чини се чак да је ова тежња најстабилнији елемент иначе врло нестабилне унутрашње поли-

тике Византије. Тачно је да је то било без успеха али то је друго питање. И државни капитализам прихвата неке елементе који су објективно узевши социјалистички, али на основу тога не можемо да закључимо да је то социјалистичка држава. Да се вратимо Византији. Тек од династије Комнена, када почињу да се деле проније, држава је феудална. Дотле се владари боре против феудализације и за очување ситних сељачких поседа — стратиотска имања. Мислим да држава тог периода није ни робовласничка јер јер је робова мало, ни феудална већ бирократска. Унутрашњи сукоби и спољна опасност уздигли су моћ државног апарата.

Овде је било истакнуто мишљење да је бирократија класа. Ја мислим да није. Класа је група људи која има одређени положај у процесу производње, иако, са друге стране, као и код појма нације, постоје и субјективни моменти. У случају Византије имамо, не две, већ четири класе: феудалце и кметове, остатке робовласника и робове. То је био револуционарни период у коме се смењују два друштвена поретка. Но, бирократија прелазног периода од капитализма ка социјализму може да се одреди као класа јер држава може бити власник средстава за производњу и бирократија може да присваја вишак производа кроз неоправдано високе приходе и друге привилегије. Али у односу на бирократизам на прелазу из робовласништва у феудализам (Византија) или из феудализма у буржоаско друштво (апсолутна монархија) мислим да се може бранити теза да бирократија није класа. Овде они који чине државу нису власници средстава за производњу и остају ван процеса производње у коме имамо друге чиниоце, макар они и присвајали део вишка производа.

5. Било је речи и о карактеру норми у прелазном периоду. Већина се сложила да ове норме имају карактер права, те се нећу задржавати на томе.

У вези са тиме је питање карактера правила понашања у комунизму. Вероватно је да ће тих правила бити још и више него што их данас има јер је друштвени живот све сложенији. Предходник у дискусији је рекао да се запажа проширење домена правних норми. Наравно да ово квантитативно повећање феномена права не значи и јачање правности. И у првобитној заједници постојала су сложена правила понашања. Али то није право јер начин производње није класни. Стога ни норме у комунизму неће имати карактер права. Без сумње је да ће бити појединачних сукоба јер није искључена могућност противречности између појединачних и колективних интереса. Могуће је да ће у оваквим сукобима некад бити нужна и примене силе. И првобитна заједница је знала да оштро казни преступнике (*aquae et ignis interdictio*). Али ове супротности неће имати карактер непомирљивог сукоба између великих друштвених група, па и апарат насиља престаје да буде организација за систематско насиље, тј. престаје да буде држава.

6. На ранијим састанцима је у неколико махова одређиван карактер прописа међународног права. Међународно јавно право не би могло да се подведе под појам права како је овде одређен јер му недостаје онај други елемент — санкција државног апарата. Неке санкције постоје али и обичаји имају санкције па и морал. И историјско искуство показује да ове норми нису право. Кад год дође до оштријег сукоба у међународној заједници, нико се не придржава прописа међународног јавног права. И сама доктрина међународног права рачуна на неефикасност својих норми, па се предвиђају правила којих се треба придржавати у случају рата, а рат је најнеелитимнија појава међународног права. То би било као када би унутрашњи правни поредак држава прописивао начин на који треба рушити државно и друштвено уређење или правила којих се треба држати приликом убистава.

Друкчије је са међународним приватним правом. Одржавање одређеног начина производње, што је циљ права, има и свој међународни вид. Али

санкција није међународна него интерна. Насиље примењује не међународна организација него поједини апарати који располажу монополом физичког насиља, тј. државе.

7. Напред изнета дефиниција права нормативистичка је. Не видим зашто би норма била нешто идеалистичко, нереално. Норма је стварност, чињеница. Нека друкчија дефиниција која би у обзир узела и ненормативне елементе, систем односа између људи, била би мислим, последица онога што сам изнео као један од узрока кризе појмова и тежња да се у дефиницији каже све. Тачно је да је са гледишта права од интереса и феномен људских односа у вези са правним нормама али то није неопходан елемент.

Било је и оваквих аргумената. У изразу правна норма логично је да је појам правна, тј право, *prius*, предходни појам појма норме, тј. да је право један феномен ван норме. Овакав закључак је формалнологичан и софистички али у овом резонувању има извесног основа. Израз правна норма је у извесној мери таутолошки, уколико је право — норма.

Постоје неке чињенице које захтевају да се и даље држимо нормативно схваћеног појма права. Изведени појмови у праву засновани су на поимању права као норме. На пример, када се каже „извор“ права. То је извор правне норме, општа правна норма из које извире појединачна. Исто тако, када се каже „право је воља владајуће класе“. И овде је јасно да је израз право схваћен нормативистички. Еманација воље не може да буде систем људских односа већ може да буде скуп правила понашања.

Др. Стеван К. Врачар: **ПОВОДОМ НАШЕ ДИСКУСИЈЕ О ПОЈМУ ПРАВА.** — Пошто је доста расправљано о формулацијама мојих теза и моментима које сам на почетку посебно нагласио, дозволите ми да поново нешто кажем. Чак сам и обавезан да то учиним јер треба дати допунска објашњења и одговор на критичке примедбе. Тезе су ипак сувише концизне, па су многе ствари морале остати недовољно јасне. Уосталом, очекивало се да током дискусије развијем одговарајуће поставке. А с обзиром да је дискусија приведена крају изгледа да не било излишно да нешто кажем и о жариштима наше дискусије, тј. о оним проблемима о којима је било највише речи. Тако бисмо добили и један користан преглед тих проблема. Желео бих само да се ово не схвати као покушај давања неких закључака или истицања уопштене оцене постигнутих резултата. Ако би то било потребно и могуће у овом тренутку, баш због непосредних утисака, морало би се рачунати с непотпуношћу и закључака и оцена. Касније ћемо и сами, а и други, сигурније оцењивати све стране ових разговора.

Међутим, сигурно ћемо се сви сложити с констатацијом да је веома корисно да на овакав начин разматрамо научне проблеме. Без сувише великих амбиција захватили смо проблематику појма права; испољили су се познати ставови али и покушаји излагања мање познатих; било је указивања на природу материје али и на начине и путеве који се користе или које треба користити у њеној обради; било је покушаја да се покажу суштинске и садржинске али и формалне карактеристике права; скренута је пажња на историјски развој права али и на преображајне процесе који се данас врше у праву, а нарочито у социјалистичким земљама; поново је наглашен низ тешкоћа које се јављају приликом одређивања појма права, покушаја да се пружи задовољавајућа дефиниција; истицане су и специфичности феномена права али и оно што је код њега споредно, итд. На први поглед — захват и сувише широк и сувише неодређен! Па ипак, то је захват који се претворио у панораму идеја и мишљења управо о појму права јер су сви имали у виду потребу изношења разних аргумената за своје схватање тога појма. Оваква ширина само потврђује да се није полазило

од неких формално утврђених граница које би сметале самосталном и индивидуализованом приступу предмету и излагању оних гледишта која показују трајније и важније преокупације учесника у дискусији. Ако је због тога уследила слика о приличном шаренилу схватања, онда ипак не треба превидети чињеницу да је то у великој мери произишло и зато што се у оваквом разматрању нису могле избећи недовршене мисли, неспоразуми због непрецизних формулација, неуједначеност термина, привидни спорови, итд. Све то је допринело утиску о не баш изразитом слагању. Међутим, сагласност постоји, нарочито у битним стварима. Уосталом, и није толико важно одмераваати колико се слажемо или не слажемо већ колико успевамо да научно разматрамо основни проблем правне науке.

I. — Неколико речи о употребљеним социолошко-политиколошким појмовима. — Пребацивано ми је што сам у тезама употребио термине настојећи да помоћу њих изразим одређену појмовну садржину. Реч је о неким социолошко-политиколошким појмовима које критичари вероватно нису имали прилике да запазе или сусретну у својим дисциплинама или уопште у досадашњој правној науци. Зато они те термине оцењују као неприкладне, нејасне и двосмислене. Њима се чини да то само још више компликује ионако сложене проблеме, па је следствено томе речено да правна наука не би требало да се оптерећује елементима социологије. Међутим, мени се чини да чак није потребно доказивати да су и критичари, као уосталом сваки представник правне науке, увек и свуда морали оперисте са социолошким категоријама (на пример, друштво, друштвена заједница, друштвени однос, друштвено понашање, друштвено правило, друштвена свест, класа, бирократија, итд., итд.). Не би требало занемаривати околност да се при том најчешће не полаже себи много рачуна шта се под тим изразима подразумева, а још мање да саговорници можда друкчије схватају значење тих израза. Што се мене тиче, јасно ми је да се многе социолошко-политиколошке категорије не могу мимоилазити, занемаривати и избегавати. Штавише, сматрам да треба ићи укорак с развојем социологије и политикологије и њихове тековине искористити у анализи правних феномена. Сматрам да свако мора претходно да рашчисти за себе шта подразумева под употребљеним изразом, па чак и онда када је то општеусвојен и веома познат израз. Свестан тога увек се трудим да створим јасну представу о значењу речи које користим. Свестан сам такође и ризика који преузимам када употребљавам неуобичајене термине у нашој средини. Зато сам дужан да сада укратко разјасним неколико таквих термина.

1. — Употребио сам израз *глобално друштво* зато што је најбољи и најпогоднији да би се избегли неспоразуми. Под тим подразумевам сваку ону основну друштвену заједницу која егзистира само на степену цивилизације па без обзира да ли је цивилизација повезана са три познате класне друштвено-економске формације (робовласништво, феудализам и капитализам) или, пак, са бескласним друштвено-економским формацијама (социјализам на разним етапама његовог развоја и будући комунизам). То су, у начелу, врло велике заједнице људи, међусобно разграначене али изнутра веома издиференциране и способне за самосталан опстанак јер се у њиховом оквиру могу вршити економски, политички и идејно-културни процеси који су нужни и могући на датом степену историјског развоја. У њима функционише један основни начин производње који одређује њихову целокупну структуру. Оне су делови човечанства (које би се могло обележити и као „универзално друштво“ уколико се конституише у једну реалну целину). На тај начин, глобално друштво је примарна људска заједница на свим стадијумима развоја цивилизације, а све друге заједнице и удруживања истовремено су секундарног карактера. Битно је приметити да се примитивно друштво, првобитна заједница, толико разликује да је не сматрам глобалним друштвом: она је уска, у основи крвнородничка заједница, не-

развијена, итд. Самим тим дати су прецизни историјски и логички оквири оне друштвене средине у којој постоје и могу постојати држава и право односно њихово јединство у виду државноправног поретка. Према томе, уобичајени и крајње неодређени изрази „друштво“, „друштвена заједница“ заиста губе вредност и преимућство у поређењу с прецизношћу израза „глобално друштво“. Али да не било забуне, наглашавам да уопште не преузимам некритички истоветан термин из савремене грађанске социологије у којој се иначе различито схвата (довољно је подсетити на Ж. Турвича који га је изгледа први „лансирао“, као и на америчку социологију). Овде ти исти термини немају и истоветну садржину.

2. — Употребio сам израз *процес политичког конституисања* глобалног друштва. Иако се израз конституисање често користи, наглашавам да у овом случају истичем специфичну појмовну садржину тако да га треба управо тако схватити. Оно што подразумевам није досад у науци истицано, бар не с овим терминима и оваквом садржином. Реч је о ванредно сложенем друштвеном процесу који се врши зато да би се постигла неопходна мера целовитости и јединства основне друштвене заједнице. То је политички процес зато што се врши првенствено на подручју политике која и сама заузима одређено место у друштвеној структури. Тај процес је усмерен на одржавање унутрашње кохезије насупротив постојећим тенденцијама разбијања или спречавања неопходне целовитости и јединства. Он има централно дејство насупротив централним процесима и чиниоцима. Сам процес политичког конституисања врши се помоћу разних фактора, а пре свега помоћу државе и права. Зато су ове политичке творевине у ствари инструменти политичког конституисања, а у обезбеђењу овог процеса и састоји се њихова улога. Без њих се глобално друштво не би могло политички конституисати. Другим речима, функција државе и права састоји се у томе што служе успешном политичком конституисању глобалног друштва.

У вези с овим неко може приметити да право не служи само као инструмент политичког конституисања него и за регулисање разних других процеса и односа. И то се може сматрати тачним. Али, ако се пође од тога да све области друштвеног живота које на датом степену развоја и за дату заједницу имају битан и конститутиван значај истовремено намећу потребу за правном регулативом, онда бисмо схватили и процес политичког конституисања у правом и пуном опсегу или бар његову повезаност са другим процесима која такође постоји и мора бити наглашена. Правно регулисање економског, културно-идејног па и породичног живота представља „уношење“ политичког односно уклапање тих подручја у процес политичког конституисања основне људске заједнице на степену цивилизације, независно од тога да ли има класну или бескласну структуру. Што се, пак, тиче других друштвених инструмената — морала, обичаја, конвенција, итд., глобално друштво се не може само помоћу њих конституисати. Они су погодни само за уже и по карактеру парцијалне заједнице. Ти инструменти и облици имају само помоћну улогу када дејствују у истом правцу као и држава и право који и јесу основни и типични инструменти политичког конституисања.

3. — Нарочито треба разјаснити појам *нормативни поредак*. Он се често сусреће у правној науци, али обично у смислу постојања система правних норми. Слично се узима и у социолошким радовима. Међутим, ја га употребљавам да бих означио својеврстан феномен друштвеног живота који је присутан у свакој друштвеној заједници јер служи њеном организовању. Тај феномен је у ствари јединствен израз извесног низа елемената или момената који су и показатељ и неопходан облик организовања дотичне заједнице. Без обзира каква је заједница (коју разликујемо од простог агрегата људи и група који настају због истоветности или сличности положаја људи) по величини, врсти, потреба због којих настаје и одржава

се, итд., у њој налазимо одговарајући нормативни поредак. Он служи као форма и инструмент одржавања саме заједнице односно вршења неких процеса у њеним оквирима. Битно је за моје схватање да се он не састоји само од извесних норми него да се норме јављају заједно с низом других елемената. Њега сачињавају субјекти, њихова понашања и акти, норме и односи, извесне чињенице и подесан механизам заштите: све то се „амалгамише“ у једно систематско јединство које је и одраз и форма и инструмент регулисање живота дате заједнице. При томе, не треба поистовећивати нормативни поредак с датом заједницом јер је заједница садржински шири појам: њу сачињаваја целокупност живота људи, са свим оним што се дешава и постоји у њеним оквирима. А ту целокупност не може ни изразити ни представљати један одређени нормативни поредак. Тако схваћен нормативни поредак се јавља у виду права, обичаја, морала, конвенција, религиозних регулатива, итд. Зато ја и дајем шире значење изразу „нормативни поредак“ него што је оно када се каже „систем норми“ или друштвена правила. А што је најважније, то нису само формални разлози него покушај да се нагласи сложеност посматраног феномена.

II. — *Карактер спорова о појму и дефиницији права.* — У средишту пажње су питања одређивања појма права, формулисања адекватне дефиниције, па чак и онда када су прављени екскурси у наизглед удаљена подручја теорије државе и права или материју посебних дисциплина.

1. — И поред тога што сам у тезама и образложењу истицао само потребу сарадње општих и посебних дисциплина, пребацивано ми је да, тобоже, мислим да постоје два различита појма права па чак и онолико колико има дисциплина!? Очигледно је да је овде у питању неспоразум за који ја не носим никакву кривицу. Разуме се, само су опште дисциплине (односно теорија државе и права) позване да компетентно и на адекватан начин проучавају право с циљем да га и дефинишу. То није задатак посебних дисциплина јер сваки покушај „позитиваца“ да то учине у ствари значи њихово претварање у теоретичаре. Уместо да покажу како гледају на појам права кроз призму посебне гране права коју проучавају, у којој налазе довољно конкретнoг материјала, знатан део стручњака за позитивно право је и у овој дискусији сматрао за потребно да расправља на типично теоријском плану. То може бити и добар знак пажње и уважавања према теорији али је несумњиво да би далеко било корисније да су пружиале више података и идеја са свога терена. Појам права је један и јединствен за све, јер се само тако и може говорити да је општи. Али тај појам се може разматрати и са становишта посебних правних дисциплина односно и у светлу појединих грана права: тако се истовремено проверава општи појам права, али се и долази до њега путем дефинисања појединих грана права. Штета је заиста што се није испољило више настојање да се преко специфичног разматрања појма уставног, управног, грађанског, привредног, међународног, итд., права нађу заједничке или додирне тачке с поимањем права у теорији. То не би било само улажење у проблем разграничења материје појединих грана права него баш специфично прилажење том феномену, истицање оних специфичности које су очевидне у појединим гранама. Познато је да цивилисти друкчије гледају на право него представници тзв. јавног права. Па ако је таква ситуација, онда је некако неприродна пасивност и некритичко прихватање неких општих дефиниција од стране специјалиста за посебне дисциплине, а нарочито ако не налазе потврду на сопственом терену. Уосталом, свако мора да реши противречност полагања од општег појма права у разматрању конкретне правне стварности, делова права и појединих института, али и изграђивања општег појма права, коришћења конкретнoг материјала за потребно и могуће уопштавање на крају кога и долази конструкција појма права као таквог.

2. — Познато је да правна наука стално настоји да утврди тачну дефиницију права, али да то не успева да постигне на сасвим задовољавајући

и општеприхватљив начин. Може се чак рећи да је узалудно то очекивати у будућности. Разлози су објективна сложеност и развојност феномена права на једној страни, и гносеолошко-методолошка могућност па и неизбежност различитог посматрања и објашњавања тога феномена. Таква ситуација наводи на закључак о постојању „кризе појмова“ на терену правне науке. Доиста, реч је о показатељима несавршености нашег логичког и сазнајног инструментаријума у процесу фиксирања извесних знања о бескрајно сложеној објективној стварности. А такве „кризе“ управо и постојају акутне када ниво развоја науке, објективна стварност, друштвене потребе и функција правне науке покажу застарелост постојећих појмова. Мени се чини да савремена стварност све више намеће задатке у правцу разрешавања противречности између традиционалних појмова и нових појава које би требало да одражавају.

Али, одатле не следи закључак да треба занемаривати истраживање права са циљем да се постави извесна дефиниција. Појмови су логички нужна форма утврђивања знања и нека оријентација и средство комуникације. Не апсолутизујући и не глорификујући их, морамо се трудити да их што боље утврдимо и што доследније употребљавамо. Ако одустанемо од тога само се миримо са још већим и нерешивим компликацијама, само још више отежавамо разумевање ствари и нарочито међусобно споразумевање. Хтелo се или не, појам увек фигурира, увек постоји један или више њих, одређен је или неодређен. Боље је да постоји један и доследно коришћен него да се допусти толика релативност да се не виде никакви чврсти критеријуми. Зато и један појам права утврђен од стране једног теоретичара или истраживача права уопште не смета него баш омогућује заиста свестрано објашњавање права.

Исто тако, могућност да право осветљавамо на високом плану филозофско-историјских апстракција али и у вези са практичним потребама, па чак и на основу емпириског осећања онога што нам се као феномен „правног“ представља — не треба да буде разлог одустајања од покушаја да изградимо појам права у коме се изражавају све његове основне димензије. Основни појам права треба да се покаже употребљивим свуда и увек, почев од филозофског па до педагошког разматрања или акције правног практичара. Наравно зависно од тога могу бити истакнути једни моменти више него други, али то су само условна одступања. Следствено томе, појам права се и може појавити такођећи на пресеку дедуктивних и индуктивних операција које се врше на основу постојећег материјала и чињеница.

3. — Полазну тачку приликом дефинисања, као и увек, представља прецизирање терминологије. Ако се то не учини, настају неочекиване тешкоће и тамо где их иначе не би било. То је добро познато. Али, када се разматра појам права, онда треба знати када и зашто је неки спор терминолошки а када је стваран, тј. када настају само привидне и формалне разлике или истоветност због употребе разних или истоветних речи, а када настају разлике или идентичности схватања, појмовне садржине и теорија. У погледу појма права има терминолошких спорова, али још више стварних разлика па и фундаменталних разилажења. Ако стварних спорова не би било, откуда толике концепције и теорије права? Додуше, често разлике и нису толико битне и велике колико се то чини и површним посматрачима и уторима разних концепција. Оно што је несумњиво јесте чињеница да се све разлике у схватању не могу прогласити терминолошким споровима. Доказивање тврдње да су сви спорови терминолошки по природи ствари може се претворити у мање или више вешто семантичко надмудривање или формалнолигички операционализам.

Мени проф. др. Рад. Лукић пребацује покушај постављања терминолошког а не стварног проблема баш у погледу појма права. Он са чуђењем истиче да у мојим тезама постоји став као да имам „нешто“ што називам речју „право“ али то није представљено и показано неопходним елементима („[...] нема никаквих елемената из којих се може видети на

основу чега се изводи закључак о апсолутној одређености тога предмета који по мишљењу друга Врачара треба назвати „право“ [...]“). Морам признати да се из кратких теза могао стећи и такав утисак. Али уверавам проф. Лукића да нисам случајно и брзоплето покушао да ставим под знак питања, поред осталог, и уобичајену терминологију. Прихватајући и слажући се с познатим указивањем самог проф. Лукића (у многобројним његовим радовима) да претходно треба рашчистити с терминологијом, сматрао сам да се то и не може мимоићи. Мени се чини да је и постојећа терминологија бременита слабостима и моментима који изазивају непотребне конфузије. Проф. Лукић ме уверава да је „општеусвојено“ гледиште да под речју „право“ треба подразумевати само „правне норме“ и ништа више поред тога. И као аргумент за ову тобоже несумњиву и исправну конвенцију, он ме подсећа на околност да „Никоме и никад није пало напамет да под речју „право“ подразумева и нешто још поред правних норми — субјекте, акте, чињенице [...]“. Међутим, ја бих подсетио да је у досадашњој правној науци реч „право“ употребљавана у два потпуно различита значења иако, истина, донекле повезана: право, тзв. објективно право или право у објективном смислу; друго, тзв. субјективно право или право у субјективном смислу. У првом случају се жели обележити феномен права, а у другом само овлашћење правног субјекта на извсн у акцију. Не могући да овде улазим у појединости ове, по мом мишљењу, потпуно неоправдане истоветности термина, слободан сам да упитам: а зашто би и неко друго значење историски и логички било до те мере зачуђујуће да изазива заиста аподиктичку претензију на исправност једне употребе (тачније две!) која је резултат правне догматике, а не критичке научне мисли?

Али, овде је много значајније шта се сматра правом као феноменом објективне стварности. Није тачно да је целокупна досадашња правна наука везивала реч „право“ за оно што као правна норма у стварности постоји. Могли бисмо живо расправљати шта значи познати исказ Римљана *ius est honeste vivere... итд.*, а да и не говоримо о томе да је током историје и данас од стране легиона правних мислилаца и практичара ова реч коришћена за обележавање ванредно разноврсне појмовне садржине. Иза исте речи налази се безброј схватања самог феномена права. Треба ли доказивати да чак и они који формално поступају на исти начин, тј. поистовећују израз „право“ с изразом „правна норма“ или „скуп правних норми“ у ствари могу имати сасвим различиту представу о објективитету и егзистенцијалности, самом бићу права?

Што се мене тиче, налазим да се никад не треба одрицати покушаја уклањања пре свега терминолошких неадекватности, а затим и покушаја да се ствара и адекватнија теорија права. Када предлажем да се реч „право“ резервише само за специфичан нормативни поредак, онда у томе не треба гледати само покушај да се просто прошири значење отприлике у смислу изрази „правни поредак“ који истиче проф. Лукић у својим уџбеницима него и покушај да се потпуније схвати и теориски објасни оно што у друштвеној стварности постоји као право. Проф. Лукић зна да многи користе израз „правни поредак“ за означавање система правних норми, али не у смислу у коме он то чини. И ја сам спреман да прихватим тај израз али бих га искористио само за означавање чињенице постојања унутрашње систематичности, редоследа и распореда разних саставних елемената права. Дакле, опет иза исте речи налазе се различита значења.

Не, није у питању само терминолошки спор. Овом приликом немогуће је да се упуштам у доказивање онога што иначе сматрам значајним. Али нека се не губи из вида да је појам право основни као што је и феномен права оно најважније, а сви други појмови треба да се логично изводе на основу основног јер се односе само на поједине стране, моменте и елементе права. Пошто сматрам да су правне норме само елемент права, мислим да треба избећи логичку противречност која неизбежно насатје када

се оне поистовете с правом. Појам целогa које се састоји од различитих делова не може бити истоветан с појмом ма кога дела.

Мени се чини да тај зачарни круг неодређене, нетачне и таутолошке терминологије много смета теорији. Изиђимо зато из њега да бисмо могли стварати савременију теорију.

4. — Што се тиче формулисања дефиниције права, могу истаћи да таквих амбиција нисам имао и нисам могао имати. Пре свега зато што је за њено конструисање неопходан аналитички поступак у коме би се пружио довољно образложење, показала и евентуално, учинила убедљивом кратка формулација. Постављање голих дефиниција без детаљних објашњења никад није имало никакве вредности, а у овом случају то је утолико више неумесно уколико се пледира за неку „неуобичајену“ дефиницију права. Зато сам настојао да само пружим извесне индикације о елементима права али тако да се види и њихово јединство. Полазећи од тога да је оно веома сложен феномен а не као што се мисли када се дају уобичајени и упрошћени појмови права, настојао сам само да то нагласим. Ако бих се пак подухватио веома тешког задатка да заиста формулишем своју дефиницију права, сматрао бих неопходним да објасним шта је његов *genus proximum* (то је у ствари појам „нормативни поредак“), у чему се састоји његова структура, који елементи улазе у његов састав; исто тако бих настојао да покажем садржинске и формалне моменте права, а нарочито његову функционалну страну. Свакако да при томе не би смело изостати доказивање историске чињенице да право постоји у глобалном друштву које има класну структуру, али и у социјализму који има у основи бескласну структуру и да баш због тога постоји разлика у његовом карактеру и функционалним обележјима. Сем тога, једна основна дефиниција морала би тако изгледати да обухвата све карактеристике али и да буде усклађена с посебностима појединих грана права па би се тако на основу ње могле изводити дефиниције појединих саставних елемената права односно те дефиниције не би биле у супротности с овом полазном дефиницијом.

И после свега тога нашли бисмо се пред дилемом: дати развијену или пак кратку формулацију: Јер, као што показује пример неких дефиниција (код Ж. Гурвича свих социолошких појмова, а у модерној „теорији организације“ појма организације, итд.), не сматра се да је највећа грешка истицање многих момената у самој дефиницији. Ако ствари нису просте, не могу бити просте ни њихове дефиниције. Можда бих се одлучио и за такво решење а можда и за кратку формулацију. Зато и не разумем шта проф. Гамс замера кад каже да је моја „дефиниција“ (мисли на тезу XIV) сувише компликована и дескриптивна, а још мање разумем проф. Лукића који једноставно каже да то „није никаква дефиниција“. На жалост морам констатовати да се овим примедбама удара на отворена врата! Ако је смисао тих примедба то да се нагласи да није ирелевантно каква је поступак дефинисања, какве су формулације, итд., онда се ја пре свих са тим слажем. Али треба свако да покаже како се долази до дефиниције у чију је тачност убеђен. За то пак треба простора и одговарајућа прилика. Припремање теза, наравно, није прилика за давање нових дефиниција.

Ако има смисла изјашњавати се сада, ја бих отприлике овако укратко дефинисао право: *право је специфични нормативни поредак везан за државу која га заштићује и с којом заједно служи вршењу процеса политичког конституисања глобалног друштва*. При томе треба имати у виду ранија објашњења о значењу овде употребљених термина а још више околности да сам за себе рашчишћује све моменте од којих зависи стварно оперисање једном дефиницијом као сопственом.

III. — *Сложеност права и потреба синтетичког схватања*. — Свакако да се сви слажемо са тврдњом да је право сложен феномен и то утолико

више уколико имамо потпуније и свестраније знање о њему. Доказ за то налази се и у чињеници да смо и овом приликом добили доста указивања на различите моменте који се тичу права, а целокупна правна наука заиста намеће такав закључак. Занимљиво је, међутим, да се ова несумњива истина или занемарује или признаје декларативно у тренутку одређивања самог појма права јер се најчешће прибегава таквим дефиницијама које сугерирају мисао као да је право нешто сасвим просто и одмах схватљиво. У таквој ситуацији заиста је потребан напор у смислу синтетичког схватања права, уочавања свих његових страна и елемената. А претпоставка за то и јесте синтетичка, обухватна дефиниција права. Као што стално наглашавам досадашње дефиниције су најчешће постављене тако да истичу само један елемент права тј. правне норме. Оне су аналитичке и зато су једностране поготову зато што не указују и на неке друге елементе сем норми. Ова „једносмерност“ аналитичког схватања довела је до запостављања других страна и елемената права односно њиховог елиминисања из дефиниције самог појма права. Зашто се наука тако развијала није лако одговорити, али баш логиком свога развоја она се оријентише на синтетичка схватања кад за то настану услови. Чини се данас има сасвим довољно услова за одговарајући преокрет, а ко, када и како ће га вршити и није толико битно. Као и сваки преокрет и овај означаваће савлађивање традиције и инерције постојећих основних и укорених схватања.

1. — Инсистирање на комплексном схватању права не означава негирање egzистенције *правних норми* него само покушај указивања на њихово право место у склопу права. Ако оне саме по себи не представљају право, значи да треба утврдити њихове везе са осталим елементима права. Идентификовање правних норми са самим феноменом права погрешно је исто толико као кад би неко поистоветио неки други елемент — правне акте или правне односе — са самим феноменом права и истовремено искључио норме из овога појма. Иако нико не може порећи постојање неизбежних веза између различитих елемената права, ипак се готово увек на овај или онај начин само правне норме узимају као право. Тако се овај елемент ставља испред свих осталих; он се проглашава аутентичним обликом постојања права као специфичног друштвеног феномена. По томе схватању сви други елементи су само повезани са овим аутентичним елементом. Али, простом тврдњом о повезаности не иде се даље од тврдње да су сви елементи друштвеног живота на неки начин повезани. Вероватно се жели истаћи да је та повезаност ужа и непосреднија и када се то чини испада као да су правне норме заиста неки самосталан и тајанствен демиург целокупне правне стварности. Наиме, тада се замишља да правни акти или правни односи, на пример, постају правни само зато и утолико што их норме обухватају или што с њима долазе у својеврсни контакт, а не и због тога што се и у њима налази нешто иманентно правно. Међутим, правне норме нису никакав самосталан феномен, одвојен од свих других. Оне су штавише само саставни део другог елемента — правних аката разних врста а пре свега закона. Тврдњом да правни акти не сачињавају, заједно с другим елементима, феномен права долази се до апсурда да закони не представљају право! Разуме се, овде се може поставити питање самог схватања појма правног акта, али и независно од тога осећање за стварност говори против такве апсурдне тврдње која је имплицитно дата чим се тврди да се право састоји само из норми.

Да не би било неспоразума, треба јасно одредити у чему се састоје саме норме. Кад кажем да су правне норме један поред осталих елемената права, онда сматрам да су оне нарочите мисаоне одредбе, замисли или идеје о потребном и могућем понашању и ситуацијама правних субјеката које су на сходан начин изражене и утврђене. Оне су облик кристализације друштвене свести, различит и по начину постојања и функцији од осталих врста кристализоване друштвене свести. У њима се предвиђа оно

што треба да буде и зато могу играти улогу и фактора мотивације људског понашања и критеријума за оцену истих понашања.

Наравно, они који тврде да се право састоји само из норми морају до краја анализирати проблем суштине правне норме јер од тога једино зависи како ће уопште схватити феномен права. А многи то уопште не чине него остају на површини износећи општепознате тврдње у стилу онога „То су норме које заштићује држава својом принудом“. У таквом ставу се не види да ли се норма дефинише као чисто логички феномен или се, пак, узима да је то реална правилност у људском понашању или односима која се одржава захваљујући подршци државе. Тешко је утврдити шта стварно мисле разни представници оваквог схватања. Самим тим је тешко утврдити како схватају право, шта га представља, каква је његова суштина. Истина, мора се признати да је доследни нормативизам на челу с Келзенем извео до краја анализу норми као логичких феномена, али је баш због тога и закључио да се право не састоји из онога што „јесте“ него из онога што „треба да буде“, а то значи да се целокупна методологија његовог сазнања мора ослободити од посматрања и објашњавања онога што „јесте“.

Занимљиво је да има концепција по којима се право састоји од специфичних норми али се акценат ставља на предмет регулисања. На пример, проф. Гамс сматра да истиче суштински различито схватање правне норме од оног које развија Келзен када каже да правне норме не регулишу људска понашања него друштвене односе. У томе је тешко тражити стварну разлику просто због тога што су баш људска понашања предуслов успостављања друштвених односа. Односи су специфичне везе људи настале било каквим понашањем које се на друге реперкутује, а могу настати и променом објективних ситуација које људи имају живећи у друштву. Указујући на ово, хоћу само да кажем да се тиме не показује у чему се састоји правна норма, њена суштина није објашњена па самим тим неизвесно је и шта се схвата под правом. Исто тако, кад о овоме говоримо не би требало занемарити и став који је истакао проф. Јездич — да право непосредно регулише свест, па тек посредно друштвене односе. Ту се поставља питање правне регулативе на које се може дати више основаних одговора. Ја бих рекао да правне норме регулишу одређене друштвене процесе, а то значи и одређене друштвене односе који се појављују као конкретне везе међу људима настале на основу стварних понашања људи. Правна регулатива има многе моменте и степене, факторе који дејствују па зато тешко можемо бранити тврдњу да се она састоји само у једном моменту.

Смисао мојих напомена у тезама и сада поново у погледу природе правних норми своди се на постављање питања управо онима који тврде да оне представљају право. Чак и не узимајући у обзир то да се таквом операцијом уклања логичка потреба и основаност давања и појма права, ако је дат појам правне норме, симптоматично је да нико није ни покушао да одговори на примедбе објашњењем појма правне норме. Ако је то средиште око кога се крећу сва интересовања, зачуђује недостатак афирмативних анализа. Као да је то ствар јасна сама по себи и до те мере да су сва питања излишна.

По чему се разликују схватања доследног нормативизма и оних који само тврде да су правне норме право? Разуме се у многим правцима и у процесу сазнавања права и коришћења истог за регулисање друштвеног живота. Нема разлога да се не сложим с напоменама које смо у вези с тим чули, али ми се чини да су одблесци нормативизма неизбежни све дотле док се систематски не разјасне и уоче све везе и елементи права као изванредно сложеног друштвеног феномена. Зато ми се и чини да има доста и крипто-нормативистичких схватања, наталожених у већој или мањој мери пре свега дејством инерције правне догматике која и у научном мишљењу и пракси заузима простор који јој објективно не би требало да

припада. Право није само норма, заповест, догма иза које стоји организована сила државе. Кад год се то уочи настаје и критика таквих схватања.

2. — Друштвена стварност је најбољи показатељ и критеријум исправности погледа на право. Право је само један од регулатора друштвеног живота, оно се у његовом средишту налази, а не просто у свести појединаца или група. Када се право потпуно схвати, онда се такав закључак сам по себи намеће јер тада оно не може бити само нека логичка категорија него један од најзначајнијих елемената организоване заједнице. Следствено томе, основно је осветљавати његову структуралну и функционалну страну, као и садржину и форму.

Управо због тога и најдоследнији нормативизам не може превидети чињенице о повезаности и прелазу правног у фактичко али и обратно. Да би биле стваран регулатор друштвеног живота, истиче нормативизам, норме морају имати потребну меру ефикасности, тј. морају се примењивати, реализовати у стварним људским понашањима, а та ефикасност је обезбеђена дејством разних друштвених чинилаца, па и државе која силом располаже и појављује се као нека персонификација самог правног поретка, права. С друге стране, фактички живот постепено ствара норму, односно норму признају извесне односе и ситуације као правне. То је изражено старом максимом *Ex facto oritur ius*. Уосталом, значај фактичког најбоље потврђује то што су сва примитивна права, а знатним делом и савремена, изграђивана спонтаним и постепеним консолидовањем одређених ситуација и односа или, како се каже, обичаји се појављују као извори права. Дакле, не регулишу само норму друштвени живот него и живот њих моделира.

3. — Синтетичко схватање права би требало да превазиђе све једностраности или истицање неких момената уз занемаривање осталих. Такво схватање треба само да узме у обзир сва сазнања која је постигла правна наука. Иако та сазнања нису једнаке вредности, несумњиво је да се могу искористити приликом анализа разних страна и момената у оквиру једног синтетичког схватања. Такво схватање треба наравно да се изрази и при дефинисању права. Дефиниције не треба да буду уске.

Право као сложен феномен пре свега има низ садржинских момената који улазе у његову структуру и истовремено се изражавају у његовој функцији. Често се покушава назначити који су то моменти, али још ни издалека немамо довољно анализа на основу којих бисмо могли јасно истаћи шта представља садржину права. С друге стране, постојање низа формалних момената намеће задатак уочавање њихове везе са садржином права. Тек на основу тога се може уобличавати синтетичко схватање.

Досада се питање садржине најчешће решавало анализом друштвено-друштвене снаге изражавају своју вољу и интересе у датим нормама. С обзиром на то тражио се и критеријум оцене шта спада у право, који прописи га сачињавају. А пошто је истовремено веома много обрађена пажња и на форму у којој се појављује правно регулисање, а нарочито на чињеницу да су правни прописи или норму заштићени монополом принуде којим располаже држава — проистекла су схватања која и у овим моментима уочавају оно што разграничава право од свих других сличних феномена. Несумњиво је да се од тога мора полазити ако се жели спознати и објаснити право. Али у таквим настојањима не треба истицати само неки од момената и занемаривати остале: на пример, није могуће само на основу тврдње да одређени низ прописа штити интересе владајуће класе а други низ — општедруштвени интерес, тврдити да само први спадају у право а други да се од њих битно разликују. То је нарочито очигледно ако су обе групе прописа санкционисане државном принудом. Исто тако, не може се ослонити само на чињеницу да право регулише разне области живота, па онда тврдити да у једној области постоји право, а у другој исте прописе оцењивати као квалитативно другачије.

Постоје извесне нужности које самим развојем долазе до изражаја заједно са низом конкретних потреба датог глобалног друштва на основу

којих се организационо уобличава држава и заједно с њом право као један доиста специфичан нормативни поредак. У томе обликовању притисак објективних потреба удружује се са стихиским дејством људи, разних друштвених фактора; али, истовремено врши се свесно организовање коришћењем адекватних форми и инструмената. Кретање друштва и стварање неопходне мере организованости повезано је с политичком активношћу водећих снага. Услед тога држава и право као нераздвојна целина интервенишу у оним областима друштвеног живота где је то заиста неопходно. Коришћење ових инструмената наравно није и не може бити идеално јер свесно регулисање није у стању да тачно одрази нужност и конкретне потребе за дато време и услове. Зато се и дешава да регулисање доношењем правних аката у којима су формулисане правне постане неефикасно односно да прописи остану мртво слово на хартији. То је најбољи показатељ чињенице да има нешто што објективно опредељује целокупно право као посебан нормативни поредак. У таквој ситуацији заиста се не може користити неко апстрактно мерило оцењивања шта је право, а шта није, већ једино полазећи од реалних чињеница. Право је реалан нормативни поредак.

Мени се чини да баш схватањем да је право један специфичан поредак који изражава у целини и својим деловима потребе датог глобалног друштва добијамо основу за синтетичко схватање у коме има места за објашњење свих елемената и момената права. Тај поредак је дијалектичко јединство у коме су саставни делови сједињени и међусобно зависни тако да се и не могу издвојено ни схватити акамоли постојати. Основна погрешка аналитичких схватања и састоји се у томе што су апсолутизовала феномен правне норме тако да је дошло и до њене фетишизације. Шта то значи Маркс је показао на примеру фетишизације робе услед које се губе праве представе о друштвеној стварности и односима у којима се јавља роба. Због фетишизма норме губи се права представа о стварности и сложености феномена права. Као нормативни поредак право се манифестује у разним моментима који својом целовитошћу и чине право реалним и ефикасним инструментом регулисања друштвеног живота. Норма као таква, независно од конкретних односа и понашања субјеката, је обична мисаона творевина. Зато и има „папирнатих“ норми када се оне стварно одвоје од осталих елемената. Право као нормативни поредак наравно није лако објаснити и поред тога што оно није неки мистериозан феномен. Оно заузима одређено место у друштвеној надградњи, али захтева на специфичан начин и подручје економског и културно-идејног живота. Оно што је најважније за разрешавање „мистерије“ постојања нормативног поретка, чији су саставни делови субјекти, акти, норме, односи, понашања и сл. јесте околност да у друштвеном животу човек у својој друштвеној делатности и постојању има мноштво димензија. Исти факти и односи показују се као јединство разних момената: економских, политичких, идеолошких, моралних итд. Зато се не треба чудити кад се каже да су субјекти баш елемент права јер то не значи да је њихова цела личност део тог феномена него само оно што сачињава његов правни субјективитет. Слично стоји ствар и са односима, итд. Овај нормативни поредак не искључује увек друге поретке него заједно и упоредо с њима постоји, што само потврђује да сваки од њих има своје место и улогу. А што је најважније, овај поредак не апсорбује у себе, такорећи, целокупни бескрајно сложен и разноврсан друштвени живот. Само изванредан део тога живота тече у оквирима овог нормативног поретка.

IV. — *Преображај права у социјализму.* — Није случајност то што је у дискусији велика пажња посвећена проблему права у социјализму. Друштвена пракса развоја социјализма све више и оштрије намеће задатке правној науци како у погледу сазнавања нових појава тако и у погледу ревидирања или модифицирања неких досадашњих знања. Соција-

листичка пракса и функционисање права и државе и нашој земљи пружа огромне могућности за теориска уопштавања и дескрипцију појединих правних института. Констатујући ово, ја не бих детаљније разматрао резултате ове дискусије и образлагао своја гледишта пре свега зато што сам се прилично дуго бавио и овом проблематиком приликом припремања дисертације, а затим и због тога што ми се чини да би требало организовати посебну дискусију и наравно објављивати посебне расправе о социјалистичком праву. Зато ћу се само укратко осврнути на низ проблема који су истакнути.

Да би се објасниле законитости развоја социјалистичког права ваља избегавати механичке и апстрактне солуције које следе из сазнања да се право појавило распадом првобитне заједнице и појавом класа и да ће у социјализму самим нестанком класа ишчезнути право и држава. Ако класе нестају, то још не мора значити да нестаје и право. По мом мишљењу, социјализам је друштвени систем у коме нема типичне класне структуре чак ни у периоду непосредно после револуције. Јер, та структура настаје искључиво због диференцирајућег дејства факта приватне својине основних средстава производње. Постоји само „квази-класна структура“ пошто се остаци класа не могу једноставно уклонити. Међутим, у томе друштву постоје разни слојеви и групе и вероватно је да ће слојевита структура остати и у догледној будућности. Управо зато можемо рећи да су постојећа социјалистичка друштва бескласна, а сигурно је да ће се и прави класни остаци релативно брзо уклонити. Право и држава, међутим, не нестају истовремено са губљењем класних остатака. Уместо апстрактних схема, треба формулисати теорију која одражава стварност и која показује постојање и ширину државноправног регулисања друштвеног живота. Оно се просто не уклања него првенствено мења свој карактер, своју функцију схваћену са становишта интереса који се тако остварују. Држава и право све више показују да су инструменти заштите друштвених интереса. Они су најефикаснији инструмент координације активности и интереса група и појединаца социјалистичке заједнице која није заснована на антагонизму карактеристичном за свако класно друштво. Право је основни нормативни поредак и овог друштва, јер се без њега не може организовати низ друштвених процеса — економских, политичких и идејно-културних. Наравно, оно се мења јер мора да се прилагоди насталим друштвеним условима. Поред осталог, све се више јавља стварање правних норми у оквиру друштвених организација или спонтаним деловањем. Али, баш због њиховог значаја и чињенице да су ипак саставни део једног основног нормативног поретка, који и јесте право, не треба закључивати да је то главни знак простог нестајања права. Сем тога, ваља избегавати пројекције оних прогноза које се праве за релативно далеку будућност приликом објашњавања савремености у којој живимо.